

IV HİSSƏ. *Əlverişli və əlverişsiz şərtlər*

12-ci FƏSİL.

Demokratiya üçün şərait yaradan əsas şərtlər

XX yüzillikdə demokratiya döən-döənə məğlubiyyətə uğrayıb. Demokratik idarəetmə forması yetmiş dəfədən çox yerlə-yeksan olub və onun yerini avtoritar rejimlər tutub (1). Bununla belə, bu dövr demokratiyanın möhtəşəm uğurları dövrü olub – başa çatmaqda olan XX yüzillik demokratiyanın təntənəsi əsri kimi yadda qalıb; demokratik ideyalar, institutlar və prosedurların dünya miqyasında yayılması və hər şeyi əhatə edən təsiri yaşadığımız yüzilliyi bəşər tarixi ərzində demokratiyanın inkişafının ən faydalı dövrünə çevirib.

Qarşımızda iki nöqteyi-nəzəri əhatə edən iki, daha doğrusu bir sual durur. Dünyanın bütün bölgələrində olan ölkələrdə bu qədər demokratik institutların yaradılmasını nəylə izah etmək olar? Və demokratiyanın məruz qaldığı uğursuzluqları nəylə izah etmək olar? Bu sualın bitkin cavabı olmasa da, demək olar ki, bu və ya digər halda qarşılıqlı əlaqədə olan iki faktorlar qrupu xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

ALTERNATİV VARIANTLARIN İFLASI

Birincisi, XX yüzillik ərzində bütün əsas alternativlər demokratiya ilə yarışda “böyük hesabla” uduzublar. Artıq XX əsrin 20-ci illərindən sonra ideyaları və praktikası çox qədim, az qala bütün dünyada bərqərar olmuş qeyri-demokratik idarəetmə formaları – monarxiyalar, irsi aristokratiyalar, oliqarxiyalar öz legitimliyini və ideoloji qüdrətini həmişəlik itirməyə başladı. Onları daha geniş sosial bazası olan antidemokratik alternativlər əvəz etdi ki, bunların arasında da ilk növbədə *italyan faşizmi*, *alman nasizmi*, *leninizm* və digər avtoritar ideologiya və rejimlərin müxtəlif növləri göstərilə bilər, lakin onların çiçəkləmə dövrü uzun sürmədi. Faşizm və nasizm İkinci dünya müharibəsində “Ox ölkələrinin” (Almaniya, İtaliya, Yaponiya – red.) məğlubiyyəti ilə ölümcül yaralar aldı. Sonra hərbi diktaturalar iqtisadi, diplomatik və hərbi (Argentinanı yada salağ) uğursuzluqların yükü altında bir-birinin ardınca çökməyə başladı (ilk növbədə Latın Amerikasında). Və XX yüzilliyin sonuncu onilliyi astanasında demokratiyanın axırıncı və ən güclü rəqibi – sovet kommunist sistemində təcəssüm etmiş leninizm daxili deqradasiya və xarici təzyiq nəticəsində “içindən çürüyərək” yıxıldı.

Soruşula bilər: bundan sonra demokratiya bütün Yer kürəsində özünü təhlükəsiz hiss edə bilərmə? Doğrudanmı, 1919-cu ildə, Birinci dünya müharibəsi qurtardıqdan sonra “demokratiyanı daha heç nə hədələmir” söyləmiş ABŞ prezidenti Vudro Vilsonun nikbin “peyğəmbərliyi” (indi məlum olduğu kimi yanlış mülahizəsi) gerçəkləşməyə başlayıb?

Təəssüf ki, yox. Demokratiya qəti qələbə çalmayıb və buna heç yaxınlaşmayıb da. Dünyanın ən qüdrətli dövlətlərindən biri və ən çox əhalisi olan Çin hələ də demokratikləşməyib. Bu böyük sivilizasiyanın hökm sürdüyü dörd min il ərzində çinlilər bir dəfə də olsun demokratiya “meyvəsindən dadmayıblar” və Çinin tezliklə demokratik ölkə olacağına çox az ümid var. Dünyanın başqa hissələrində – Afrikada, Cənub-Şərqi Asiyada, Yaxın Şərqdə, dağılmış Sovet İttifaqının bəzi keçmiş respublikalarında hələ də qeyri-demokratik rejimlər qalmaqdadır. Bu ölkələrin böyük bir hissəsində demokratiya üçün çox da əlverişli olmayan

vəziyyət yaranıb, buna görə aydın deyil ki, onlar nə vaxt demokratiyaya keçəcəklər və ümumiyyətlə keçəcəklərmi? Həm də bu cür keçidi gerçəkləşdirmiş və özündə poliarxik demokratiya institutlarını qurmuş bir sıra ölkələrdə vəziyyət o qədər də əlverişli deyildir ki, orada demokratiyanın uzun müddət qorunub saxlanılacağına zəmanət vermək mümkün olsun.

Bəs burada təyinedici şərtlər hansılardır? Yenə təkrar edirəm ki, ölkədə demokratik institutların sabitliyi üçün şərait yaradan şərtlərin olması zəruridir. Bu şərtlər zəif ifadə olunmuşsa və ya ümumiyyətlə yoxdursa, demokratiyanın yaranacağına az ümid var, o, meydana gəlsə belə, mövqeyi möhkəm olmur.

İndi də aydınlaşdırmağa çalışaq ki, bu şərtlər nələrəndən ibarətdir?

Bu sualın cavabını tapmaq üçün üç qrup ölkənin son əsr ərzində topladığı xeyli önəmli və zəngin təcrübəyə müraciət etməliyik. Bu ölkələr aşağıdakılardır:

1. Demokratiyaya keçid etmiş, öz demokratik institutlarını möhkəmlətməmiş və onların mövcudluğunu bir neçə onilliyə təmin etmiş ölkələr.

2. Demokratiyaya keçiddən sonra kollapsa (fəaliyyətin birdən dayanması) uğramış ölkələr.

3. Hələ də demokratiyaya keçməmiş ölkələr.

Demokratiyaya keçid, möhkəmlənmə və iflas, – bu məqamlar ölkədə demokratiyanın bərqərar olma imkanına ən çox təsir göstərən beş şərti (ola bilsin ki, bunların sayı daha çoxdur) fərqləndirməyə imkan verir.

CƏDVƏL 10. *Demokratik institutlar üçün hansı şərtlər əlverişlidir?*

Demokratiya üçün ən vacib olan şərtlər:

1. Ordu və polis üzərində seçilmiş vəzifəli şəxslər tərəfindən həyata keçirilən nəzarət.

2. Demokratik əqidə və siyasi mədəniyyət.

3. Demokratiyaya düşmən kəsilməmiş xarici dövlətdən güclü asılılığın olmaması.

Demokratiya üçün əlverişli olan şərtlər:

4. Müasir bazar iqtisadiyyatı və müasir cəmiyyət.

5. Zəif ifadə olunmuş submədəni plüralizm.

XARİCİ MÜDAXİLƏ

Ölkənin demokratik hökumətinə düşmən olan başqa ölkə tərəfindən xarici müdaxiləyə məruz qalmış dövlətdə demokratik institutların inkişafı az inanılındır.

Bəzən bir şərtin – yəni xarici müdaxilənin mövcudluğu, bütün qalan şərtlərin xeyli əlverişli olduğu ölkədə nə üçün demokratik institutların inkişaf edə və ya qorunub saxlana bilmədiyini izah etmək üçün kifayətdir. Məsələn, İkinci dünya müharibəsi qurtarandan sonra Sovet İttifaqının hərbi müdaxiləsi olmasaydı, indi Çexoslovakiya “qocaman demokratiya” ölkələri sırasında özünə layiq yer tutmuş olardı. Polşa və Macarıstanın nə üçün öz demokratik institutlarını inkişaf etdirə bilməməsi də bununla izah oluna bilər.

Nə qədər təəccüblü olsa da, əsrimizin axıncı onilliyinə qədər Amerika Birləşmiş Ştatları da Latin Amerikasını dövlətlərinin daxili işlərinə müdaxilənin intensivliyinə görə, ona şərəf gətirməyən rekord müəyyən etmişdi. O, bu ölkələrdə Amerika biznesi və ya (rəsmi versiyaya görə) öz milli təhlükəsizliyi* naminə hətta, bütün xalq tərəfindən seçilmiş hökumətlərin devrilməsini dəstəkləməkdən də çəkinməmişdi. Qoy olsun ki, demokratiyanın inkişafının kökündən kəsildiyi Latin Amerikasını dövlətləri demokratiyanın bütün tələblərinə cavab vermirdi, lakin onlar Amerika müdaxiləsinə məruz qalmasaydı (bundan da yaxşısı – onların demokrati-

* ABŞ rəsmiləri bu çevrilişləri Latin Amerikasında və bütün dünyada Sovet ekspansiyasının qarşısını almaq zərurəti ilə izah edirdi – *red.*

ya yolunda ilk addımlarına əsaslı dəstək verilseydi), orada demokratik institutlar öz təbii axarı ilə inkişaf etmiş olardı. Bu cür müdaxilənin yolverilməz nümunəsi kimi 1964-cü ildə Qvatemalada baş vermiş hadisələr götürülə bilər. O vaxt ABŞ Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin agentlərinin gizli iştirakı ilə hərbi çevriliş nəticəsində Qvatemalanın qanuni seçilmiş prezidenti – solçulara rəğbət bəsləyən populist Xakopo Arbensin başçılıq etdiyi hökumət devrilmişdi.

Sovet İttifaqı parçalandıqdan sonra Mərkəzi Avropa ölkələrində və Baltıqyanı dövlətlərdə demokratik institutların sürətlə yaradılması prosesi başlandı. Bundan əlavə, ABŞ və bütün dünya birliyi Latin Amerikasında və digər regionlarda diktator üsul-idarələrinə qarşı çıxış edərək, yer kürəsində demokratik institutların inkişafına hərtərəfli dəstək verməyə başladı. Başər tarixində ilk dəfə olaraq beynəlxalq qüvvələr tərəfindən bütün istiqamətlərdə – siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə demokratik ideyalara və institutlara bu cür güclü kömək göstərildi. XX əsrin sonuncu onilliyi dünyanın siyasi iqlimində demokratik inkişafın perspektivlərini köklü şəkildə yaxşılaşdırmış çox mühüm dəyişikliklərlə əlamətdar oldu.

ORDU VƏ POLİS ÜZƏRİNDƏ NƏZARƏT

Nə qədər ki, demokratik qaydada seçilmiş vəzifəli şəxslər silahlı qüvvələri və polisi öz nəzarətləri altına almayıblar, demokratik siyasi institutlar çətin ki, inkişaf edə və ya duruş gətirə bilsinlər.

Əcnəbi dövlətlərin müdaxiləsi demokratiya üçün əsas xarici təhdid olsa da, ən qorxunc daxili təhlükə fiziki məcburiyyətin başlıca mənbələrindən – ordudan və polisdən istifadə etmək imkanı əldə etmiş liderlərdən baş alıb gəlir. Əgər demokratik qaydada seçilmiş məmurlar bu strukturlar üzərində effektiv nəzarətə nail ola bilsələr, onda bu təşkilatların əməkdaşları, ilk növbədə də zabitlər onların iradəsi ilə hesablaşmağa məcbur olarlar. Və bu nəzarətə hörmət müvafiq insanların necə deyərlər “qanına, canına” işləməli və bütün hallarda qorunub saxlanmalıdır. “Nə üçün bəzi ölkələrdə güc təşkilatları üzərində mülki nəzarət yarandığı halda, digər ölkələrdə yaranmayıb” məsələsi çox mürəkkəb olduğundan onu burada araşdırmaq niyyətimdən uzağıq. Yalnız mövzumuz çərçivəsində çox mühüm bir tezi – “bu cür nəzarət olmadan demokratiyanın perspektivləri xeyli dumanlıqdır” faktını təsdiq etməklə kifayətlənəcəyik.

Gəlin, Mərkəzi Amerika dövlətlərinin acınacaqlı tarixini xatırlayaq. 1948–1982-ci illər arasındakı dövrdə Qvatemala, Salvador, Honduras və Nikaraquanın 47 hökumətinin üçdə ikisindən çoxu hakimiyyətə azad və ədalətli seçkilər nəticəsində deyil, başqa vasitələrlə – ən çox da dövlət çevrilişləri nəticəsində gəlmişdilər (2).

Onlarla müqayisədə təzad təşkil edən Kosta-Rika 50-ci illərdən başlayaraq regionda demokratiyanın dayağı idi. Bəs nə üçün onun qonşuları bunu edə bilməmişdi? Bu sualın cavabını qismən də olsa, başqa əlverişli halların mövcud olmasında tapırıq. Lakin təkcə bu hallar demokratik rejimi Latin Amerikasının digər ölkələrində bu qədər tez-tez baş verən hərbi çevrilişlərdən xilas edə bilməzdi. Bu təhlükədən həmişəlik qurtarmaq üçün Kosta-Rika 1950-ci illərdə qətiyyət göstərərək çox cəsarətli və görünməmiş bir üsuldən istifadə etdi: *demokratik qaydada seçilmiş prezident ordunu buraxdı*.

Fəqət, heç bir ölkə Kosta-Rika nümunəsindən istifadə etmək istəmədi və çətin ki, gələcəkdə də hansısa dövlət buna cəsarət etmiş olsun. Bununla belə, demokratiyanın qurulması və qorunması üçün seçilmiş şəxslərin ordu və polis üzərində nəzarətinin vacibliyindən inandırıcı nümunə tapmaq çətindir.

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI MÜNAQİŞƏLƏRİN NƏZƏRƏ AZ ÇARPMASI VƏ YA YOXLUĞU

Demokratik siyasi institutların meydana gəlməsi və qorunub saxlanması daha çox dərəcədə, mədəniyyət baxımından kifayət qədər oxşar olan ölkələrə xasdır. Və əksinə, submədəniyyətlərində kəskin fərqlər və hətta qarşıdurmalar olan ölkələrdə bu cür institutların yaranması ehtimalı azdır.

Müxtəlif mədəniyyətlər adətən linqvistik, dini, irqi, etnik, regional fərqlər, bəzən isə ideoloji fərqlər ətrafında formalaşır. Bu mədəniyyətlərin daşıyıcıları eyni kimliyə (ingil. – identity) mənsubdur və emosional tellərlə bağlıdır. Onlar “biz” və “onlar” anlayışları arasında dəqiq sədd qoyur və birliyin digər üzvləri ilə qarşılıqlı şəxsi münasibətlərə – nikah, qonşuluq, dostluq və s. münasibətlərə girirlər. Onlar öz qruplarının sərhədlərini həm də mərasim və rituallar vasitəsilə təyin edirlər. Bütün bunların sayəsində mədəniyyət onun daşıyıcıları üçün “həyat tərzinə”, qrupun özü isə ölkə daxilində ölkə və millət daxilində millətə çevrilə bilər. Bu halda cəmiyyətin “şaquli stratifikasiyası” baş verir.

Mədəniyyətlərarası münaqişələr bir qayda olaraq siyasi zəmində yaranır və yaranır. Özü də bu vaxt fərqi yoxdur ki, münaqişənin “mövzusu” nədir: din; tədrisin aparıldığı dil; şagirdlərin məktəb forması yaxud bərabər təhsil hüquqları; bir qrupun digəri barəsində tətbiq etdiyi ayrı-seçkilik, yaxud hökumətin hansısa dinə və dini idarəyə dəstək verib-verməməsi, dəstək verməli olarsa, bunu hansı vasitələrə etməli olması; yaxud bir qrupun tətbiq etdiyi nəyinsə digər qrup üçün təhqir kimi görünməsi və onun bu praktikanın (məsələn, abort, inəklərin ətliyə verilməsi, açıq-saçıq geyim və s.) qadağan olunmasını tələb etməsi; yaxud hansısa bir qrupun ərazi yaxud siyasi iddia və tələblərinin ödənilib-ödənilməməsi məsələsi və sair.

Bu cür problemlər demokratiya üçün xüsusilə böyük çətinliklər törədir. Belə ki, müəyyən mədəniyyətin təmsilçiləri çox vaxt öz tələblərinə nəsə çox qəti və mühüm bir şey kimi, dini və ya kvazidini əqidə məsələsi kimi, öz mədəniyyətinin və ya bütövlükdə öz icmasının mövcudluğu şərti kimi baxırlar. Bunun nəticəsində, onların fikrincə, irəli sürdükləri tələblər hər hansı bir kompromis imkanını büsbütün istisna edir. Onlar danışıqlarda iştirak etmək istəmir, güzəştə getməyə razı olmurlar. Bununla belə, demokratik proses şəraitində siyasi münaqişənin həlli adətən danışıqlar, mövqelərin yaxınlaşması, qarşılıqlı münasib qərarların qəbul edilməsi yolu ilə mümkün olur.

Buna görə heç də təəccüblü deyildir ki, qocaman və sabit demokratiyalarda vətəndaşlar ciddi mədəniyyətlərarası münaqişələrdən yan keçməyi öyrəniblər. Hətta vətəndaşlar arasında mədəni fərqlər olsa belə, siyasi səhnədə yalnız o fərqlərə rast gəlinir ki, onların yoluna qoyulması mümkün olsun (məsələn, iqtisadi məsələlər).

Bu xoşbəxt görünən vəziyyətdən istisnalar olurmu? Bəli, olur. Mədəni fərqlər ən qabarıq şəkildə ABŞ, İsveçrə, Belçika, Niderland və Kanadada təzahür edir. Yaxşı, bəs bu ölkələr mədəniyyətlərarası münaqişədən necə yayınıb və demokratik institutlarını necə qoruyub saxlaya biliblər?

Bu ölkələrin təcrübəsi, bir-birindən nə qədər fərqli olsa da, aydın göstərir ki, bütün qalan şərtlər demokratiyanın inkişafı üçün əlverişli olarsa, mədəniyyətlərin diversifikasiyasından xilas olmaq mümkündür.

Assimilyasiya. Problemin bu cür həlli yolunu Amerika tutdu. İki yüz il ərzində əsasən ağdərili köçkünlərin (ilk növbədə Böyük Britaniyadan olan köçkünlərin) sayəsində yaranmış və kök salmış hakim mədəniyyət 1840-1920-ci illər arasında İrlandiya, Skandinaviya, Almaniya, Polşa, İtaliya və dünyanın bir çox ölkələrindən axışib gələn insanların – öz dilinə (irlandiyalılardan başqa), dininə, mətbəxinə, geyim tərzinə və davranışına, adət və ənənəsinə, öz məişət tərzinə və sairəyə görə “yerli sakinlərdən” fərqlənən mühacirlərin – bir neçə dalğası ilə toqquşdu.

Artıq 1910-cu ildə ABŞ-ın ağdərili vətəndaşlarının hər beşincisi hansısa başqa ölkənin sakini idi, amerikalıların dördüdə birinin atası və anası xaricdə doğulmuşdu. Lakin mühacirlərin övlad və nəvələri hakim mədəniyyətlə o qədər qaynayıb qarışdılar ki, bizim günlərdə ABŞ-ın bir çox sakinləri “ilk yurda” xüsusi meyl duymalarına (və ya bu meyli süni şəkildə qorumalarına) baxmayaraq, özlərini məhz amerikalı kimi dərk edir və siyasi cəhətdən Amerikaya loyal yanaşırlar.

Mədəniyyətlərarası münaqişələrin qarşısının assimilyasiya vasitəsilə alınması sahəsində ABŞ böyük uğurlar qazansa da, bu problemin “amerikasayağı” həllində bir sıra ciddi qüsurlara rast gəlinir.

Hər şeydən öncə, assimilyasiyanın çətinlikləri və onun doğurduğu problemlər az-çox

bununla aradan qalxmışdı ki, Amerikaya “xoşbəxt həyat” dalınca gəlmiş mühacirlərin böyük əksəriyyəti könüllü olaraq özü assimilyasiyaya uğramağa – “əsl amerikalı” olmağa can atırdı. Sonrakı nəsillərdə bu istək daha güclü idi. Beləliklə, assimilyasiya əksər hallarda könüllü olaraq və ya sosial mexanizmlərin (məsələn, yad və geridə qalmış mədəniyyətinə görə xəcalət hissi) təsiri altında baş verirdi ki, bu da dövlət tərəfindən məcburiyyət zərurətini minimuma endirirdi (3).

Lakin tezliklə Amerika cəmiyyəti daha dərin irqi və sosial fərqlər ilə üzbəüz qalanda, assimilyasiyanın adlaya bilməyəcəyi hədlər aşkara çıxdı. Ağdərili köçkünlər və Amerika qitəsinin yerli əhalisi arasında münasibətlərdə assimilyasiyanı məcburiyyət tədbirləri – hinduların zorakı yolla öz yerlərindən köçürülməsi və əsas cəmiyyətdən təcrid olunması əvəz etdi. Amerika cəmiyyəti qaradərili kölələrin və onların nəsillərinin böyük hissəsini də assimilyasiyaya uğrada bilmədi (hindular kimi, qaradərililər də Amerikada mühacirlərin böyük hissəsinin orada peyda olmasından xeyli əvvəl yaşayırdılar). Zorakı yolla silki-irqi sədlərin qoyulması assimilyasiyanın təsir və səmərəsini puça çıxarırdı. XIX əsrin sonlarında Asiyadan yeni mühacirət dalğası axışanda da buna bənzər hallar baş verirdi (bu adamlar əsasən fermalarda nökrəçilik edir, dəmir yolu çəkirdilər).

Assimilyasiya daha bir uçurumu da adlaya bilmədi. XIX əsrin əvvəllərində cənub ştatlarında, özülündə quldarlığın dayandığı xüsusi submədəniyyət, iqtisadiyyat və cəmiyyət meydana gəldi. Amerikalı cənubluların həyat tərziləri ilə onların şimal və qərb ştatlarında yaşayan həmvətənlərinin həyat tərziləri qatıyən bir araya sığmırdı. Bunun nəticəsi olan – “barışmaz münaqişə”ni bütün səylərə baxmayaraq, danışıqlar və güzəştlər yolu ilə həll etmək mümkün olmadı (4). Bu münaqişə böyüyüb, dörd il sürmüş və çoxlu insan həyatına son qoymuş vətəndaş müharibəsinə çevrildi. Nə cənubluların məğlubiyyəti, nə də köləliyin ləğvi münaqişəni yatıra bilmədi. Xüsusi submədəniyyət və sosial struktur yarandı ki, burada afro-amerikalıların asılı vəziyyəti, bir çox hallarda gerçəkləşdirilən zorakılıq və terrorla hədələmə vasitəsilə möhkəmləndirilirdi.

Bu söylədiklərim, assimilyasiyanın keçmişdəki uğursuzluqlarına aiddir. Lakin indi, XX əsrin sonlarında da məlum deyil ki, bu, tarixən formalaşmış assimilyasiya üsulu getdikcə artmaqda olan ispanidilli azlığın, eləcə də həyatın “kənarına” sıxışdırılmış digər azlıqların Amerika cəmiyyətinə “qaynayıb-qarışmasına” kömək edə biləcəkmi? Görəsən, ABŞ elə bir multi-mədəni ölkəyə çevriləcəkmi ki, orada assimilyasiya mədəni konfliktləri demokratik prosedurların köməyi ilə həll edə bilməyəcək? Və ya Amerika assimilyasiya üsulundan imtina edərək, elə bir cəmiyyətə çevriləcəkdimi ki, orada mədəni fərqlər qarşılıqlı anlaşma, dözümlülük, bir-birinə uyğunlaşma səviyyəsinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarsın? (5)

Məsələn konsensus yolu ilə həll etmə. Özündə potensial münaqişələr təhlükəsi daşıyan müxtəlif etnik submədəniyyətlər İsveçrə, Belçika və Niderlandda da mövcud olmuşdur. Bu üç demokratik dövlətin təcrübəsindən faydalı nə əxz etmək olar?

Onlardan hər biri hökumətin və parlamentin qərarlarının yalnız yekdilliklə bəyənilməsi və ya heç olmasa geniş konsensus əsasında qəbul edilə biləcək qaydanı təmin edən siyasi strukturları yarada bilmişdir. Çoxluq (majoritar) prinsipi öz yerini yekdillik (konsensus) prinsipinə vermişdir (müxtəlif ölkələrdə müxtəlif dərəcədə). Bir və ya bir neçə etnik qrupun maraqlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə biləcək istənilən hökumət qərarı yalnız bu submədəniyyətlərin hökumətdə və ya parlamentdə olan nümayəndələrinin birmənalı şəkildə bu qərarla razı olduqlarını bildirdikdən sonra qəbul edilə bilər. Bu prinsipin həyata keçirilməsini hər bir qrupdan olan deputatların parlamentdə proporsional təmsil olunmasını təmin edən proporsional nümayəndəlik (PN) sistemi xeyli asanlaşdırır. Belə qrupların nazirlər kabinetində də nümayəndələri vardır. Bu ölkələrdə qəbul edilmiş konsensus praktikasına uyğun olaraq, hər bir submədəniyyəti təmsil edən hökumət üzvləri onların razı olmadıqları siyasi tədbirlərin həyata keçirilməsinə veto qoya bilər. (Politologiyada “konsosiativ demokratiya”ya aid edilən bu cür siyasi quruluş yuxarıda qeyd edilmiş üç ölkənin hər birində öz detallarına görə bir-birindən xeyli fərqlənir. Bu barədə daha ətraflı bax: Əlavə B).

Aydındır ki, bu cür konsensus sistemləri yalnız xüsusi və özünəməxsus şərtlərin mövcud-

luğu halında yaradıla və uğurla işləyə bilər. Bu şərtlər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- yüksək dözümlük (tolerantlıq) dərəcəsi;
- münaqişələri yoluna qoymaq və kompromislər tapmaq bacarığı;
- etibar qazanmış və münaqişələri öz tərəfdarlarında narazılıq doğurmadan həll etməyi bacaran liderlərin olması;
- əsas dəyərlər və məqsədlər məsələsi üzrə konsensus; özü də bu razılaşmanın əldə oluna bilməsi üçün məsələ dairəsi kifayət qədər geniş olmalıdır;
- aşkar separatçı niyyətlərin qarşısını alan ümummilli kimlik (özünü eyniləşdirmə);
- zorakı və ya inqilabi tədbirləri istisna edən demokratik prosedurlara sədaqət.

Bu şərtlər heç də hər yerdə yoxdur və onların olmadığı ölkələrdə konsensual sistemlərin yaranma bilməsi ehtimalı yox dərəcədədir. Hətta bu sistemlər hansısa yolla yaransa belə, kəskin mədəniyyətlərarası münaqişələrin təzyiqi altında tez bir zamanda dağıla bilər. Livanın faciəli nümunəsi də bunu göstərir. Bir vaxtlar politoloqların uğurlu “konsosiativ demokratiya” nümunəsi hesab etdikləri bu ölkə, getdikcə güclənən daxili təzyiqin konsensus sisteminin normal fəaliyyətini pozması nəticəsində 1958-ci ildə uzun sürən vətəndaş müharibəsinə sürükləndi.

Seçki sistemləri. Bəzən mədəniyyətlərarası münaqişələri həll etmək ona görə çətin olur ki, siyasətçilər əhəlinin dəstəyini bir-birindən iddia etməklə, özləri münaqişəyə təkən verirlər. Sərəncamlarında məcburiyyət vasitələri olan avtoritar rejimlər bəzən bu münaqişələri lokallaşdırma və boğa bilirlər, lakin sonralar ölkə demokratikləşməyə doğru hərəkət etdikcə zorakılıq zəifləməyə başladıqda bu münaqişələr yeni qüvvə ilə baş qaldırır. Milli hissləri oyatmaqla “asan uğur” həvəsinə düşən siyasətçilər öz mədəniyyət qruplarının üzvlərində bütün digər qruplara qarşı latent (gizləndə közərən – red.) düşmənçilik hissini qızışdırırlar. Böyük qüvvəylə üzə çıxan bu nifrət öz zirvəsinə etnik təmizləmələrdə çatmış olur.

Bu cür aqibətdən xilas olmaq üçün politoloqlar elə bir seçki sistemi yaratmağı təklif edirlər ki, o, liderlərin siyasi niyyətlərini dəyişdirə bilsin və onlara dərk etdirsins ki, münaqişəni yoluna qoymaq onu qızışdırmaqdan sərfəlidir. Bu cür sistem nəzərdə tutmalıdır ki, *namizəd yalnız hansısa bir mədəni qrup tərəfindən seçilə bilməz* – qələbə üçün bir neçə iri birliyin dəstəyini almaq lazımdır. Əsas məsələ odur ki, demokratikləşmə prosesinin ilk başlanğıcında siyasi liderləri bu şərtləri qəbul etməyə inandırma bilsən. Fikir ayrılığı doğuran başqa seçki sistemi isə yenə də mədəniyyətlərarası münaqişələrin közünü alıxdırmaqla məşğul olacaqdır.

Ayrılma. Mədəni ixtilaflar dərinləşdikdə və yuxarıda sadaladığımız üsullar bir səmərə vermədikdə, bir çıxış yolu qalır – etnik qruplar öz milli şüurlarını qoruyub saxlamaq və öz məqsədlərinə çatmaq üçün daxilində kifayət qədər muxtariyyət qazana biləcəkləri müəyyən bir siyasi vahidi yaradırlar. Digər situasiyalarda vəziyyətdən çıxış yolu – federal sistemin yaradılmasıdır, belə ki, həmin sistemin tərkib hissələri olan inzibati vahidlər – ştatlar, əyalətlər, kantonlar kifayət qədər müstəqildir ki, mədəniyyət qrupları üçün “sığıncaq” ola bilsinlər. İsveçrədə yaradılmış harmonik multimədəni cəmiyyətin ən mühüm elementi – onun federal sistemidir. İsveçrə kantonlarının böyük əksəriyyəti mədəniyyət baxımından homogen, yəni eyni mənşəlidir: məsələn, belə bir kantonda frankofonlar – katoliklər, digərində germandilli protestantlar yaşayırlar. Mədəni tələbatların təmin edilməsi üçün kantonlar kifayət qədər hakimiyyətə malikdir.

Multimədəniyyət məsələsinin siyasi demokratik həllinin digər üsulları kimi, İsveçrə variantı da xüsusi şərtlər, mövcud halda iki şərtin olmasını tələb edir. Birincisi, bu həllin ağır nəticələrə səbəb olmaması üçün müxtəlif etnomədəni qruplar kompakt şəkildə yaşamalardır. İkincisi, vətəndaşlar, hətta onlar muxtar inzibati vahidlər üzrə bölünmüş olsalar belə, *ümum-milli şüura, ümumi məqsəd və dəyərlərə* malik olmalıdır, belə ki, bunsuz federativ birlik mövcud ola bilməz. Bu hər iki şərt İsveçrədə vardır, lakin onların mövcud olması heç də

ümumi hal deyil.

Yalnız bir şərtin olduğu, lakin ikincisinin olmadığı yerdə çox güman ki, mədəni fərqlər böyüyərək tam müstəqillik haqqında tələbə çevriləcəkdir. Dinc ayrılma yolu ilə bir demokratik ölkənin əvəzinə ikisi peyda olarsa, problemin bu cür həlli qüsursuz – lakin yalnız demokratik standartlara riayət olunduqda qüsursuz sayıla bilər. Məsələn, Norveç İsveç ilə demək olar ki, yüz il ərzində nisbətən müstəqil olduğu ittifaqda yaşadığından sonra 1905-ci ildə dinc yolla tam müstəqillik əldə etmişdi.

Lakin əhalinin etnik qruplarının bir-birinə qarışması səbəbindən birinci şərt axıra qədər yerinə yetirilə bilmədikdə, yeni yaradılmış ölkənin tərkibinə daxil ediləcək etnik azlığın (birinin və ya bir neçəsinin) mənafeyinə ciddi ziyan vurula bilər. Bu ziyan həmin etnik azlığın nümayəndələrinin onlara da müstəqillik verilməsi və ya onların hansısa yolla “köhnə vətənlərində” saxlanılması haqqında tələblərinə haqq qazandırır. Məhz bu cəhət Kvebek əyalətinin Kanadadan ayrılması problemini bu qədər mürəkkəbləşdirmişdir. Bu əyalətin fransızdilli vətəndaşlarının çoxu tam müstəqillik əldə etmək istərdi, fəqət, onlarla birgə Kanadada vətəndaşı kimi qalmaq istəyən xeyli sayda başqa etnik qruplar – ingilis dilli sakinlər, yerli əhalinin nümayəndələri, mühacirlər də yaşayırlar. Kanadada qalmağı üstün tutanların istəyini yerinə yetirmək nəzəri cəhətdən mümkün olsa da, bu məsələnin siyasi cəhətdən necə həll olunacağı hələ də tam aydın deyildir (6). İşə çətinləşdirən hallar ondan ibarətdir ki, demokratik ölkələrdə polietniklik probleminin həllinin (mən bu problemlərin hələ hamısını sadalamamışam) bütün üsulları nadir hallarda rast gəlinən xüsusi şərait və şərtlər tələb edir.

“Qocaman demokratiya” ölkələrinin çoxunda əhalinin etnik müxtəlifliyi zəif ifadə edildiyindən, bu ölkələr bir qayda olaraq böyük etnomədəni münaqişələrə məruz qalmayıblar. Lakin yaşadığımız yüzilliyin sonlarında üzə çıxan tendensiylər yəqin ki, XXI əsrdə şərtlərin bu xoş durumunun dəyişməsinə gətirib çıxaracaqdır.

DEMOKRATİK ƏQİDƏ VƏ MƏDƏNİYYƏT

Praktiki olaraq hər bir ölkə gec-tez kifayət qədər ciddi sarsıntılara – siyasi, iqtisadi, hərbi, beynəlxalq böhranlara məruz qalır. Deməli, demokratiya “sağ qalmaq” istəyirsə, o, bu sarsıntılardan ləyaqətlə çıxmağı bacarmalıdır. Sabit demokratiyaya gedən yol – günəşli havada xoş gəzinti deyil; təhlükəli, qasırğalı dənizlərdə üzməkdir.

Uzun sürən ağır böhranlar zamanı sərt diktator metodlarına əl atmaqla böhranın öhdəsindən gəlməyi vəd edən avtoritar liderlər tərəfindən demokratiyanın devrilməsi təhlükəsi artmış olur. Çünki, sözügedən metodlar əsas demokratik institutların və prosedurların ləğvini tələb edir.

XX yüzillik boyu demokratik rejimlərin çökməsi adi hal almışdı – bu fəslin əvvəlində bu cür 70 hadisəni xatırlatmışdım. Bununla belə, digər demokratiyalar onların başı üzərini almış qasırğa və tufanları dəf edə bildilər. Özü də bir dəfə deyil, dönə-dönə dəf etdilər. Gördüyümüz kimi, bəzi demokratiyalar hətta kəskin mədəniyyət fərqlərindən doğan təhlükələrin öhdəsindən uğurla gələ bildilər. Onlardan bəzilərinin “dövlət gəmisi” bu ciddi sınaqlardan sonra mükəmməlləşir, təhlükəli səfərlər üçün daha çox uyğunlaşmış olurdu. Bu təlatümlü dövrlərdə duruş gətirə bilmiş dövlətlər sırasında, ilk növbədə “qocaman demokratiyalar” adlandırdığımız ölkələri göstərmək olar.

Bəs onda nə üçün bəzi ölkələrdə demokratik institutlar böhrana davam gətirə bilir, bəzilərinə isə yox? Bu suala cavab vermək üçün artıq sadələşdirmə əlverişli şərtlərə birini də əlavə etmək lazımdır. Sabit demokratiya qurmaq şansı o ölkələrdə artır ki, siyasi liderlər və sıradan vətəndaşlar demokratik ideya, dəyər və prosedurlara güclü dəstək verirlər. Demokratik baxışların, demokratiyaya sədaqətin mövcud ölkənin mədəniyyətində dərin kök saldığı və nəsil-dən-nəslə ötürüldüyü, yəni ölkə *siyasi demokratiya mədəniyyətinə* malik olduğu hallarda bu cür dəstək daha etibarlı olur.

Siyasi demokratiya mədəniyyəti demokratiya və siyasi hüquq bərabərliyinin arzu edilən məqsədlər olmasına, silahlı qüvvələr və polis üzərində nəzarətin xalq tərəfindən seçilmiş lid-

erlərin əlində olmasının vacibliyinə, 8-ci fəsildə göstərilmiş təməl demokratik institutların bütün hallarda qorunub saxlanılmasının zəruriliyinə, vətəndaşlar arasında yaranmış fikir ayrılıqlarının və fərqlərin dözümlü münasibət tələb etməsinə və bu fərqlərin “yaşamaq haqqına” inanan vətəndaşlar təbəqəsinin formalaşmasına kömək edir.

Bununla mən heç də demək istəmirəm ki, demokratik ölkənin hər bir sakini hökmən nöqsansız demokratik vətəndaşa çevrilməlidir. Xoşbəxtlikdən belə tələb qoyulmur, əks halda heç bir demokratiya mövcud ola bilməzdi. Lakin eyni zamanda, vətəndaşların böyük əksəriyyəti demokratiyanı onun istənilən qeyri-demokratik alternativindən üstün tutmasa və demokratik liderlərə dəstək verməsə idi, demokratiya çətin ki, labüd surətdə üzləşdiyi böhranlardan salamat çıxıb qalardı. Axı o vaxt zorakılığa meyl edən antidemokratların hansısa çoxsaylı azlığı cəmiyyətin öz demokratik institutlarını qorumaq qabiliyyətini sarsıda bilərdi.

Lakin bu və ya digər ölkədə insanlar demokratik ideya və prosedurlara inama necə gəlirlər və necə olur ki, bu prosedurlar həmin ölkənin siyasi mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilir? Bu suala cavab vermək cəhdi mövcud ölkənin tarixi inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarının və ümumi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə tələb edər və biz mövzumuz dairəsindən xeyli kənara çıxmalı olarıq. Ona görə yalnız bunu deməklə kifayətlənəcəyik: “O ölkə xoşbəxtədir ki, onun tarixi bu cür uğurlu nəticələrə gətirib çıxarıb!”

Lakin təbii ki, tarix heç də həmişə bu cür nəciblik göstərmir. Əksinə çox vaxt ölkəyə elə bir siyasi mədəniyyət sıırıyır ki, bu mədəniyyət ən yaxşı halda demokratik institutlara və ideyalara cüzi dəstək verir və ən pis halda avtoritar rejim üçün son dərəcə əlverişli şərait yaradır.

BAZAR İQTİSADİYYATI ZAMANI İQTİSADI İNKİŞAF

Tarixən elə gətirib ki, demokratik əqidələrin və mədəniyyətin inkişafı ümumi planda “bazar iqtisadiyyatı” kimi müəyyən edilə biləcək hadisə ilə sıx bağlı olur. Daha dəqiq desək, demokratiya üçün ən əlverişli şərait elə bir iqtisadi sistem yaradır ki, orada müəssisələr əsasən dövlətə deyil, xüsusi mülkiyyətə mənsubdur. Yəni söhbət təsərrüfatçılığın sosialist və ya dövlət formasından deyil, kapitalist formasından gedir.

Demokratiya və bazar kapitalizmi arasında sıx əlaqə bir paradoksu üzə çıxarır: bazar kapitalizmi istər-istəməz vətəndaşların siyasi resurslardan bəhrələnməsi sayəsində qeyri-bərabərlik yaradır. Beləliklə, bazar kapitalizmi siyasi hüquq bərabərliyinə ciddi ziyan vurur: vətəndaşların iqtisadi qeyri-bərabərliyi siyasi qeyri-bərabərliyə gətirib çıxarır. Kapitalist ölkəsində bu tam aydınlıqla görünür, orada siyasi bərabərlik əlçatmaz bir nemətə çevrilir. Deməli, demokratiya və bazar kapitalizmi arasında daimi gərginlik yaranır.

Bu cür sistemin real alternativini varmı? Elə bir iqtisadi sistem varmı ki, siyasi bərabərlik üçün bu qədər ziyanlı olmasın? Sonrakı iki fəsildə mən bu məsələnin təhlilinə və ümumiyyətlə demokratiya və bazar-kapitalizmi iqtisadiyyatının əlaqəsi məsələsinə qayıdacağam.

Bununla belə, etiraf etməliyəm ki, bazar kapitalizmi və onu törətmiş cəmiyyət və adətən ona xas olan iqtisadi inkişaf demokratiyanın siyasi institutları üçün yüksək dərəcədə əlverişli olan şərtlərdir.

YEKUNLAR

Yəqin ki, başqa şərtlər – qanunun aliliyi, uzun müddətli sülh və s. də demokratiya üçün faydasız olmaz. Lakin indicə təsvir etdiyim beş şərt fikrimcə ən üstün şərtlərin sırasına daxildir.

Bu fəsildə göstərilmiş dəlillər üç əsas müddəə şəklində ifadə oluna bilər: Birincisi, beş şərtin beşinin də olduğu ölkə hökmən demokratik institutları qoruyub saxlayacaq və inkişaf etdirəcəkdir. İkincisi, beş şərtədən heç birinin olmadığı ölkə çətin ki, demokratik institutları yarada bilsin və hətta yaratsa da, çətin ki, onları qoruyub saxlaya bilsin. Bəs qarışıq şərtlərin – həm əlverişli, həm də əlverişsiz şərtlərin olduğu ölkələrlə bağlı durumu necə qiymətləndirmək olar? Bu sualın cavabını və üçüncü əsas müddəanı qərībā “Hindistan

olayı”nı nəzərdən keçirdikdən sonra sizinlə bölüşməyə çalışacağam.

HİNDİSTAN: QƏRİBƏ DEMOKRATIYA

Biz ilk andan Hindistan haqqında heyərlə düşünməyə məcburuq. Axı göstərdiyimiz şərtlərin çoxu Hindistanda yoxdur. Əgər belədirsə, onda bu hal irəli sürdüyüm dəlillər sistemi ilə ziddiyyətə girmirmi? Bəli, girir, lakin yalnız müəyyən dərəcəyə qədər.

İlk baxışda inanmaq olmur ki, Hindistan öz demokratik institutlarını uzun müddət qoruyub saxlaya bilsin. Dünyada elə bir xalq yoxdur ki, hindlilər qədər çoxsaylı olsun və cürbəcür qadağa və sərhədlərlə üzləşsin. XX əsrin sonlarında əhalisinin sayı bir milyarda çatmış Hindistanın sakinləri linqvistik, silki, dini, sinfi, regional anklavlarda yaşayırlar və bu anklavların hər biri öz növbəsində saysız-hesabsız əlavə sədlərlə ayrılıb (7).

Özünü fikirləşin, Hindistanda ümummillil dil yoxdur. Hindistan Konstitusiyası ölkədə işlədilən dillərdən on beşini rəsmi dövlət dili elan etmişdir. Lakin bu da kəskin dil problemini həll etmir: 35 müxtəlif dilin hər birində azı bir milyon hindli danışır. Bundan əlavə 22 000 dialekt mövcuddur.

Əhalinin 80 faizinin induizmə (qalanları əsasən İslam dininin ardıcılardır, Kerala ştatında isə çoxlu xristian yaşayır) etiqad etməsinə baxmayaraq, bu dinin birləşdirici təsiri zəifdir, belə ki, o, e.ə. 1500-cü ildən silklərə ayrılma prinsipini təbliğ edir. Dil sistemi kimi silk sistemi də sonsuzluğa qədər müxtəlifdir və şaxələrlə ayrılıb. Hər şeydən əvvəl çoxlu sayda insan var ki, dinin müqəddəs elan etdiyi dörd irsi silkdən heç birinə daxil deyildir – bunlar pariyalar və ya mənfi mənada “toxunulmazlardır”, belə ki, onlarla hər hansı bir ünsiyyət özünü murdarlamağa bərabər sayılır. Lakin bununla məsələ bitmir – bütün silklər saysız-hesabsız subsilklərə bölünür ki, hər bir hindli doğulan andan bunlardan birinə mənsub olur. Silklərin öz üzvlərinin sosial vəziyyətini, onların yaşayış yerlərini, hətta peşə sahəsini təyin edən sərhədləri pozulmazdır.

Hindistan dünyanın ən yoxsul ölkələrindən biridir. Statistika göstərir ki, 1981–1995-ci illər arasında ölkə əhalisinin yarısı hər gün ekvivalenti təxminən 1 ABŞ dollarına bərabər məbləğ xərcləyirdi. Bu parametr üzrə yalnız dörd ölkə Hindistandan kasıbdır. 1993-1994-cü illərdə hindlilərin üçdə biri, yəni 300 milyondan çox insan – əsasən kiçik kəndlərdə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanlar rəsmən “yoxsul” elan edilmişdir. “Human Poverty Index” təşkilatının 1996-cı ilə dair məlumatına görə, inkişaf etməkdə olan 78 ölkə arasında Hindistan bilavasitə Ruandadan öndə 47-ci yeri tuturdu. Bundan əlavə, 15 yaşını ötmüş hindlilərin yarısı və altı yaşını ötmüş qadınların 60 faizi savadsızdır.

Hindistanın 1947-ci ildə müstəqilliyə nail olmasına, 1950-ci ildə isə yuxarıda təsvir etdiyimiz şərtlərin əks olunduğu demokratik konstitusiyayı qəbul etməsinə baxmayaraq, bu ölkənin siyasi praktikasında demokratiya normalarından kənara çıxma və əsas insan hüquqlarının müntəzəm və kobud surətdə pozulması adi hal almışdır (8). İş adamlarının fikrincə, Hindistan dünyada korrupsiyanın ən çox yayıldığı on ölkənin sırasına daxildir (9). Üstəlik, 1965-ci ildə demokratik institutlar ləğv edilmiş və diktatura ilə əvəz olunmuşdu: o vaxtkı baş nazir İndira Qandi faktiki olaraq dövlət çevrilişini həyata keçirərək ölkədə fəvqəladə vəziyyət elan etmiş, insan hüquqlarına məhdudiyyətlər qoymuş və müxalifətin minlərlə görkəmli nümayəndəsini həbs etdirmişdi.

Bununla belə, hindlilərin böyük əksəriyyəti demokratik institutlara həmişə dəstək verib. Belə olmasaydı, İndira Qandi hakimiyyəti zəbt etdikdən cəmi iki il sonra nisbətən ədalətli seçkilər nəticəsində hakimiyyətdən məhrum olmazdı – demokratik dəyərlərə biganə olan insanlar heç vaxt onun əleyhinə səs verməzdilər. Təkcə siyasi elita deyil, görünür bütövlükdə hind xalqı İndira Qandinin düşündüyünün əksinə olaraq demokratik institutlara və prosedurlara xeyli sadıq idi. Buna görə, ona avtoritar üsulların köməyi ilə idarə etməyə yol verilmədi.

Hindistanda siyasi həyatın coşğun xarakter daşmasına, bəzən isə birbaşa zorakılıqla müşayiət edilməsinə baxmayaraq, əsas demokratik institutlar qüsurlu olsa belə fəaliyyət göstərməkdə davam edir. Və bu hal sağlam ağıl və məntiqə uyğun proqnozlarla ziddiyyət

təşkil edir. Bunu nəylə izah etmək olar? “Hind tapmaca”sının istənilən açması çox da inandırıcı görünməyəcək. Lakin nə qədər təəccüblü olsa da, hind gerçəkliyinin müəyyən cəhdləri əsasında, hər cür təzadlara baxmayaraq, ölkənin öz demokratik institutlarını necə qoruyub saxlaya bildiyini izah etmək mümkündür.

Hər şeydən əvvəl, sadaladığım əlverişli şərtlərin bəziləri orada da var. Hindistan hərbiçiləri özləri seçkilərlə mülki liderlərə tabeçilik kodeksini hazırlamışlar və ona əməl edirlər – bu ənənənin kökləri ölkənin müstəmləkə dövrünə gedib çıxır. Bu yolla Hindistan inkişaf etməkdə olan ölkələrin çoxunda demokratiyanı təhdid edən ən böyük təhlükədən xilas ola bilmişdi. Hindistan ordusunda formalaşmış ənənələr Latın Amerikasından fərqli olaraq uğurlu hərbi çevrilişə və hərbi diktaturanın qurulmasına ümid etməyə imkan vermir. Polis korrupsiyaya nə qədər qurşansa da, çevriliş etməyə qabil olan müstəqil siyasi qüvvə təşkil etmir.

Bundan əlavə, ölkəni müstəqilliyə çıxarmış, onun Konstitusiyasının mühüm müddəalarını tərtib etməyə və əsas demokratik institutlarını yaratmağa kömək etmiş müasir Hindistanın baniləri demokratik baxışların tərəfdarı olmuşlar. Onların başçılıq etdiyi siyasi hərəkətlər demokratik ideyalara riayət edir və demokratik institutların zəruriliyi fikrinə dəstək verirdi. Demək olar ki, *Hindistanda demokratiya milli ideologiyaya çevrilmişdir* və bu, demokratiya tarixində nadir haldır. Hindlilərdə vahid millətə mənsubiyyət hissi nə qədər zəif ifadə olunsada, onlar demokratik ideya və əqidələrə bir o qədər möhkəm və candan bağlıdırlar, hindlilərin yalnız cüzi hissəsi qeyri-demokratik alternativlərə tərəfdar çıxır.

Bundan əlavə multimədəni Hindistan dünyada induist inanc və mərasimlərin bu qədər geniş yayıldığı yeganə ölkədir: orada hər on insandan səkkizi induizmə etiqad edir. Silk sisteminin ayrılmaya imkan yaratmasına, şovinizm havası ilə köklənmiş induistlərin daim müsəlman azlığını təhdid etməsinə baxmayaraq, bu din hindlilərin əksəriyyətində vahid milli birliyə mənsubluq hissinin formalaşmasına müəyyən qədər kömək edir.

Lakin biz bu faktorların demokratik institutların möhkəmlənməsinə imkan yaratdığını etiraf etsək də, görürük ki, əhəlinin böyük əksəriyyətinin yoxsulluğu və kəskin multimədəni fərqlər demokratik rejimi devirmək və avtoritar diktatura qurmaq üçün kifayət qədər güclü olan antidemokratik hərəkətlərin sürətli inkişafı üçün münbit zəmin yaradır. Bəs nə üçün bu, baş vermir? Məsələnin daha yaxından öyrənilməsi gözlənilməz “kəşflərə” gətirib çıxarır.

Birincisi, hər bir hindli hansısa mədəni azlığın üzvüdür və həmin azlıq öz cüziliyinə görə *ölkəni təklidə idarə etmək* iqtidarında deyil. Hindistanın külli miqdarda anklavlara bölünməsi o deməkdir ki, onlardan hər biri ayrılıqda hədsiz kiçikdir, yəni nəinki əksəriyyətin mənafeyini təmsil etmir, həm də hərbiçilərin və polis orqanlarının həyata keçirə biləcəyi kütləvi məcburiyyət üsullarını tətbiq etmədən, nəhəng və rəngarəng ərazidə hakimiyyəti ələ keçirmək və saxlamaq üçün gücsüzdür. Lakin biz gördük ki, zorakı məcburiyyət üsulları da bu iş üçün yaramır.

İkincisi, bəzi istisnalarla, bu *etnomədəni azlıqların üzvləri kompakt halda yaşamırlar*, ölkənin müxtəlif regionlarına səpələniblər. Bunun nəticəsində bu qrupların böyük bir hissəsi Hindistan hüduqlarından kənarda müstəqil dövlət yarada biləcəklərinə ümid edə bilməzlər. İstər-istəməz onlar Hindistanın vətəndaşı olaraq qalmağa məcburdurlar. Ölkənin tərkibindən çıxmaq mümkün olmadığına görə, yeganə alternativ – Hindistan hüduqları daxilində digər etnik anklavlarla ittifaqa girməkdir (10).

Və nəhayət, hindlilərin çoxu üçün sadəcə olaraq demokratiyanın real alternativini yoxdur. *Azlıqlardan heç biri özlüyündə demokratik institutları devirmək və avtoritar rejim qurmaq gücündə deyil*. Onlardan heç biri bunun üçün güc təşkilatlarının zəruri köməyinə ümid edə və öz müstəqil dövlətini yarada bilməz, eləcə də onlar demokratiyanın hansısa cəlbədicisi ideoloji və institusional alternativini irəli sürmək iqtidarında deyildir. Əvvəlki təcrübə göstərir ki, müxtəlif azlıqların istənilən az-çox əhəmiyyətli koalisiyası öz pərakəndəliyi, arada vəhdətin olmaması səbəbindən hakimiyyətə gələ və üstəlik avtoritar hökumət yarada bilməz. Deyilənlərdən görünür ki, bütün hindlilər üçün müasir idarəetmənin yeganə məqbul forması – demokratiyadır.

Təbii ki, istənilən ölkənin tarixi kimi, Hindistan demokratiyasının tarixi də burada təsvir

etdiyimizdən xeyli mürəkkəbdir. Lakin son nəticədə o, formullaşdırmağa vəd etdiyim *üçüncü müddəanı* təsdiq edir. Demokratiya üçün əlverişli şərait yaradan beş şərtədən birinin və ya bir neçəsinin olmadığı ölkədə demokratiyanın mövcudluğu ehtimalı azdır, ancaq bununla belə mümkündür.

NƏ ÜÇÜN DEMOKRATIYA BÜTÜN DÜNYAYA YAYILIB?

Fəslin əvvəlində xatırlatmışdım ki, XX yüzillik ərzində demokratiyanın dönə-dönə iflasa uğramasına baxmayaraq, yüzilliyin sonlarında o, demək olar bütün dünyaya yayılmışdı. İndi biz bu zəfərin səbəbini izah edə bilərik. Təsvir etdiyimiz əlverişli şərtlərə dünya ölkələrində əvvəllərdə olduğundan xeyli tez-tez rast gəlirdi:

- Müstəmləkəçi imperiyalar dağıldıqca, xalqlar müstəqillik əldə edir, totalitar rejimlər çökür, beynəlxalq birlik isə demokratikləşmə prosesinə dəstək verir, demokratiyaya düşmənlər kəsilmiş hansısa xarici qüvvələr tərəfindən müdaxilə təhlükəsi tədricən yoxa çıxırdı.
- Yalnız mülki şəxslərə deyil, ordu rəhbərliyinə də aydın olandan sonra ki, hərbi rejimlər müasir cəmiyyətin irəli sürdüyü tələblərə adekvat cavab vermək iqtidarında deyil, hərbi diktaturanın qurulma təhlükəsi azalmışdı. Çünki, bu diktaturalar öz rüsvayçı naşılığını dönə-dönə nümayiş etdirmişdi. Beləliklə, dünyanın bir çox ölkələrində demokratiyanı hədələyən ən qədim və ən ciddi təhlükələrdən biri nəhayət ki, aradan götürülmüş və ya xeyli dərəcədə azaldılmışdı.
- Demokratikləşmə prosesinin getdiyi bir sıra ölkələrin əhalisinin xeyli dərəcədə yekinsliyə çatması ciddi etnik-mədəni münaqişələrdən yaxa qurtarmağa imkan verir. Bu daha çox müxtəlif mədəniyyətlərin iri konqlomeratlarına deyil, kiçik ölkələrə aiddir. Mədəniyyətlərin əhəmiyyətli dərəcədə divergensiyasının (fərqlərin, uyğunsuzluqların – red.) müşahidə edildiyi ölkələrdə konsensus sistemi işə salınmışdı. Hindistanda heç bir mədəni azlıq dövləti idarə etmək gücünə malik deyildi. Bunun ziddinə olaraq, etnik münaqişələrin xüsusilə kəskin şəkildə aldığı ölkələrdə (Afrika dövlətlərində və keçmiş Yuqoslaviyanın tərkib hissələrində) demokratikləşmə çox vaxt eybəcər formalar alırdı.
- Totalitar sistemlərin, hərbi diktaturaların və digər bir çox avtoritar rejimlərin açıq-aşkar iflası ona gətirib çıxardı ki, antidemokratik ideyalar və baxışlar demək olar ki, bütün dünya əhalisinin gözündə öz əvvəlki cazibədarlığını itirdi. Bəşər tarixində hələ heç vaxt demokratik ideyalar və institutlar bu qədər insanın dəstəyini qazanmamışdı.
- Hər bir ölkədə bir-birinin ardınca bazar kapitalizmi institutları peyda olurdu. Bazar kapitalizmi təkcə sürətli iqtisadi inkişafa və rifah halının yüksəlməsinə deyil, həm də cəmiyyətin strukturunun köklü şəkildə dəyişdirilməsinə gətirib çıxardı, bu cür dəyişiklik isə demokratik ideyalara və institutlara rəğbət bəsləyən çoxsaylı və nüfuzlu orta təbəqəni törətdi.

Bu və çox güman digər səbəblərə görə, XX yüzillik demokratiyanın zəfər yürüşü əsri oldu. Buna baxmayaraq təntənə keçirmək hələ tezdir. Belə ki, bir çox “demokratik” ölkələrdə əsas demokratik institutlar ya zəifdir, ya da natamamdır. 1-ci cədvəldə (2-ci fəsil) mən 65 ölkəni demokratik adlandırmışdım, lakin onları üç qrupa bölmək daha düzgün olardı – “ən demokratik ölkələr” (35), “xeyli dərəcədə demokratik ölkələr” (7) və “cüzi dərəcədə demokratik ölkələr” (23) (bax: Əlavə C) (11). Beləliklə, “demokratiyanın təntənəsi” təsəvvür etmək istədiyimiz qədər də tam deyildir.

Bir məsələ də bizi düşündürməlidir: görəsən, demokratiyanın uğurları XXI yüzillikdə də davam edəcəkmi? Bu sualın cavabı demokratik ölkələrin bir sıra problemlərin öhdəsindən nə dərəcədə ləyaqətlə gələ bilməsindən asılıdır. Mən artıq bunlardan birini – bilavasitə bazar

kapitalizminin ziddiyyətli nəticələrindən irəli gələn problemi xatırlamışdım: bazar kapitalizminin bəzi cəhətləri demokratiya üçün əlverişli, bəzi cəhətləri isə ziyanlıdır. Nə üçün belə olduğunu sonrakı iki fəsildən öyrənə biləcəyik.

13-cü FƏSİL

Nə üçün bazar kapitalizmi demokratiya üçün əlverişlidir

Demokratiya və bazar kapitalizmi elə bir ər-arvad cütlüyünü xatırladır ki, onların nikahı idilliyadan uzaqdır və daim coşğun dava-dalaşla müşayiət olunur, ancaq buna baxmayaraq hələ də davam edir, çünki tərəflərdən heç biri boşanmaq istəmir. Əgər biz bənzətməni botanikadan götürsək, onda demək olar ki, demokratiya və bazar kapitalizmi müəyyən bir antaqonist simbiozda yaşayırlar.

Onlar bir-birləri ilə olduqca mürəkkəb münasibətlərdə olsalar da, müxtəlif siyasi və iqtisadi sistemlərdə aparılan, daim zənginləşən təcrübələr bizə beş mühüm nəticəyə gəlməyə imkan verir. Bu fəsildə onların üçün, sonrakı fəsildə isə qalan ikisini nəzərdən keçirəcəyik.

1. Poliarxik demokratiya yalnız bazar iqtisadiyyatının üstünlük təşkil etdiyi ölkələrdə zamanın sınağından çıxıb bilir; qeyri-bazar iqtisadiyyatının hökm sürdüyü ölkələrdə isə onun ömrü heç vaxt uzun olmur.

Mövcud halda yalnız poliarxik demokratiyaya aid olan bu müddəanı tam ixtiyarla, qədim Yunanıstan, Roma, orta əsrlər İtaliyasının şəhər-dövlətlərində inkişaf etmiş xalq idarəetməsinə, habelə Şimali Avropa ölkələrində nümayəndəli institutların təkamülünə və dövlət idarəetməsində vətəndaşların iştirak dərəcəsinin yüksəldilməsinə aid etmək olar. Lakin mən 2-ci fəsildə qismən də olsa işıqlandırılmış məsələnin tarixi üzərində dayanmaq istəmirəm, belə ki, əsas məqsəd bütün diqqəti müasir nümayəndəli demokratiyanın institutları, yəni poliarxik demokratiya üzərində cəmləməkdir.

Burada isə nəticələr tamamilə birmənalıdır. Poliarxik demokratiya yalnız bazar iqtisadiyyatının bərqərar olduğu ölkələrdə mövcuddur və heç vaxt qeyri-bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə yaranmır (yaransa da, çox qısa müddətə yaranır. Nə üçün belədir?

2. Bu sarsılmaz qarşılıqlı əlaqə onunla izah olunur ki, bazar kapitalizminin bəzi əsas cəhətləri onu demokratik institutlar üçün əlverişli faktora çevirir. Bunun əksi də həqiqətdir: qeyri bazar iqtisadiyyatının müəyyən xarakteristikaları demokratik inkişafın perspektivlərinə fəlakətli təsir göstərir.

Bazar kapitalizmində iqtisadi subyektlər (firmalar, fermalar və s.) dövlətə deyil, xüsusi mülkiyyətə məxsusdur. Bu subyektlərin əsas məqsədi qazanclar, аренда haqqı, kredit faizləri formasında iqtisadi uduş əldə etməkdir. Həmin müəssisələrə başçılıq edənlər ümumi rifah və ya ümumi səadət kimi geniş miqyaslı və ali məqsədlər güdmürlər. Onları yalnız şəxsi maraqları hərəkətə gətirir və bəzən bu onlar üçün yeganə stimula olur. Bazar müəssisə sahiblərinə, müdirlərinə və əməkdaşlarına, demək olar ki, bitkin informasiya verdiyindən, onlar mərkəzi hakimiyyət orqanlarının köməyi olmadan da müstəqil qərarlar qəbul edə bilirlər. (Ancaq bu o demək deyildir ki, qanunlar və qanunaltı tənziqedici aktlar olmadan ötürürlər – bu məsələyə mən sonrakı fəsildə qayıdacağam.)

Bizim intuitiv təsəvvürlərimizin ziddinə olaraq, məhz bazar bu iqtisadi subyektlərin fəaliyyətini əlaqələndirir və nəzarətdə saxlayır.

Tarix sübut edir ki, saysız-hesabsız qərarların bir-birləri ilə rəqabət aparan, öz şəxsi maraqları naminə çalışan və bazarın verdiyi informasiya ilə hərəkətə gətirilən çoxsaylı və müstəqil subyektlər tərəfindən qəbul edildiyi sistem bizə məlum olan hər hansı bir sistemdən daha çox mal istehsal edir və daha səmərəli xidmətlər göstərir. Bundan əlavə o, qeyri-adi nizam və dürüstlüklə işləyir.

Bazar kapitalizmi bir qayda olaraq əvvəl-axır iqtisadi inkişafa səbəb olur, iqtisadi inkişaf isə demokratiya üçün çox faydalıdır. O, hər şeydən əvvəl rüsvayçı kasıblığı aradan götürür, həyat səviyyəsini yüksəldir və deməli, sosial və siyasi ziddiyyətlərin minimuma endirməsinə kömək edir. İqtisadi münaqişələr baş qaldırmış olsa, kapitalizm iddiaların qarşılıqlı ödənilməsini təmin edən böyük miqdarda resursların istehsalına və hər iki tərəfin mənfəətini təmin edə biləcək sazişlərin işlənilib hazırlanmasına imkan yaradır. (İqtisadi inkişaf olmadıqda iqtisadi münaqişələr *oyunlar nəzəriyyəsi* dili ilə desək “sıfır məbləğli oyun”a çevrilir, yəni belə bir formul ilə ifadə olunur: “Nəyi ki, mən udmuşam, sən uduzmuşam, nəyi ki, mən uduzmuşam, sən udmuşam”. Bu halda əməkdaşlıq öz mənasını itirir.) İqtisadi inkişaf həmçinin ayrı-ayrı şəxslərə, sosial qruplara və bütövlükdə dövlətə təhsilin inkişaf etdirilməsi üçün əlavə resurslar verir və bununla savadlı və təhsilli vətəndaşların sayının çoxalmasına şərait yaradır.

Bazar kapitalizmi öz sosial-siyasi nəticələri ilə də demokratiya üçün əlverişlidir. O, cəmiyyətdə mülkiyyət sahiblərinin geniş orta təbəqəsini yaradır, bu təbəqə isə bir qayda olaraq təhsil almağa, müstəqil yaşamağa, şəxsi azadlığa, xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığına, qanuna itaətə, dövlətin idarə olunmasında iştirak etməyə can atır. Hələ Aristotel deyirdi ki, orta təbəqə demokratik ideyalar və institutların təbii müttəfiqidir.

Və nəhayət, axıncısı və yəqin ki, ən vacibi: iqtisadi sistemin mərkəzsizləşdirilməsi – bir çox qərarların nisbətən müstəqil olan xüsusi şəxslər və şirkətlər tərəfindən qəbul edilməsi sayəsində bazar kapitalizmi güclü və hətta avtoritar mərkəzi hökumətin olması zəruriliyini aradan götürür.

Qeyri-bazar iqtisadiyyatı yalnız o yerdə ola bilər ki, resurslar məhdud, iqtisadi qərarlar isə qabaqcadan bəllidir və çox variant arasından seçim tələb etmir. Lakin daha mürəkkəb təşkil edilmiş cəmiyyətdə xaosdan qaçmaq və heç olmasa nisbətən yüksək yaşayış səviyyəsini təmin etmək üçün, bazar mexanizmi olmadıqda, ölkə iqtisadiyyatını əlaqələndirən və nəzarətdə saxlayan başqa mexanizmlərin müdaxiləsi tələb olunur. Burada yeganə başqa variant – hökumətdir. Bu variantda, qeyri-bazar iqtisadiyyatında müəssisənin formal qanuni sahibinin kim olmasından asılı olmayaraq, onun əvəzinə hökumət qərar qəbul edir və elə hökumət də idarəetməni həyata keçirir. İqtisadiyyatın əlaqələndirilməsinin bazar mexanizmləri olmadıqda, bütün resursların – kapitalın, əməyin, maşınların, torpağın, binaların, yaşayış mənzillərinin, xalq istehlakı mallarının və sairənin bölgüsünü məhz hökumət öz üzərinə götürür. Bunun üçün hökumətə geniş və hərtərəfli plan və bu planın işlənilib hazırlanmasını, realizəsini və onun icrasına nəzarəti həyata keçirə biləcək məmurlar lazım olur. Bütün bu hədsiz çətin vəzifələr külli miqdarda doğru informasiya tələb edir. İnsanları öz direktivlərinə tabe olmağa inandırmaq üçün məmurlar müvafiq təsir vasitələrini tapmalı və tətbiq etməli olurlar. Bunlara qanuni (əmək haqqı və mükafatlar şəklində) və qeyri-qanuni (rüşvət) həvəsləndirmə metodları, eləcə də məcburiyyət – cəza (“iqtisadi cinayətlərə” görə ölüm cəzasına qədər) vasitələri aiddir. Keçid dövrlərinin qısa müddətli şərtləri ilə müəyyən edilən nadir situasiyalar istisna edilməklə (mən bu keçid dövrlərinə hələ qayıdacağam), heç bir hökumət bu vəzifənin öhdəsindən gələ bilməz.

Lakin bununla belə əsas məsələ mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatın səmərəsizliyində deyil, onun sosial və siyasi sahələrdə doğurduğu nəticələrdədir. Planlı iqtisadiyyat ölkənin bütün ehtiyatlarını dövlət rəhbərliyinin sərəncamına verir. İstənilən rəhbərin bu cür gözlənilməz və qeyri-adi siyasi uğurun nəylə nəticələncəyini bilmək üçün yuxarıdakı aforizmi xatırlamaq kifayətdir: “Hakimiyyət insanı pozur, mütləq hakimiyyət isə insanı tamamilə pozur”. Mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat sanki hökumətə deyir: “*Bütün bu iqtisadi resursları öz hakimiyyətinin konsolidasiyası və möhkəmləndirilməsi üçün zəbt edə bilərsiniz!*”

Siyasi liderlər bu tamahın öhdəsindən gəlmək üçün qeyri-adi fədakarlığa malik olmalıdır. Lakin nə qədər kədərli olsa da, tarix sübut edir ki, mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatın verdiyi külli miqdarda resurslardan istifadə etmək imkanı qazanmış bütün hökmdarlar öz hərəkətləri ilə yuxarıdakı aforizmin doğruluğunu sübut edirlər.

Despotların bəziləri öz hüdudsuz hakimiyyətlərindən öz vətəndaşlarının xeyri üçün,

digərləri isə ziyanı üçün istifadə ediblər. Birincilərin də, ikincilərin də adları tarixə yazılıb, bununla belə, hesab edirəm ki, despotlar son nəticədə insanlığa xeyirdən çox ziyan verirlər. Hər necə olsa da, mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat sistemi həmişə avtoritar rejimlərlə ən sıx şəkildə əlaqədə olur.

BƏZİ QEYD-ŞƏRTLƏR

Hər iki nəticə qanunauyğundur, lakin burada bir neçə qeyd-şərtə ehtiyac vardır.

Hər şeydən əvvəl, iqtisadi inkişaf təkcə demokratik ölkələrdə olmaya da bilər, eləcə də vacib deyil ki, staqnasiya (durğunluq – red.) yalnız qeyri-demokratik rejimlərə xas olsun. İlk baxışdan, iqtisadi inkişaf və idarəetmənin yaxud rejimin növü arasında qarşılıqlı əlaqə yoxdur (1).

Həm də demokratiya yalnız bazar kapitalizmi ölkələrində mövcud olduğu halda, bazar kapitalizmi qeyri-demokratik ölkələrdə də yarana bilər. Bu ölkələrin bəzilərində, – xüsusən Tayvanda və Cənubi Koreyada, – iqtisadi inkişafı və bazar iqtisadiyyatını müşayiət edən faktorlar (yuxarıda bu faktorları sadalamışam) demokratikləşməyə kömək edir. Bu iki ölkədə bazar iqtisadiyyatının və ixracı təşkil edən istehsalatın inkişafına, habelə iqtisadi artıma və çoxsaylı, təhsilli orta sinfin yaranmasına şərait yaratmış avtoritar liderlər özləri də bilmədən özlərinə “qəbir qazmış” olublar. Beləliklə bazar kapitalizmi və iqtisadi inkişaf demokratiyaya xeyir gətirir və son nəticədə qeyri-demokratik rejimlər üçün fəlakətə çevrilir. Yeri gəlmişkən, XXI yüzillikdə avtoritar Çinin bazar kapitalizminin meydana gətirdiyi demokratiya qüvvələrinin öhdəsindən gəlib-gəlməyəcəyinin şahidi olacağıq.

Vacib deyil ki, bazar kapitalizmi hökmən, bizə XX əsrdən tanış olan urbanist-industrial və ya post-industrial “qişafədə” mövcud olsun. O, aqrar “qişafədə” də peyda ola bilər. İkinci fəsildən yadıımızdadır ki, XIX əsrdə əsas demokratik institutlar (qadınlara seçki hüququnun verilməsi istisna olunmaqla) artıq dünyanın bir neçə ölkəsində inkişaf etmişdi. Bunlar, yəni ABŞ, Kanada, Yeni Zelandiya, Avstraliya əsas etibarilə aqrar dövlətlər idi. 1790-cı ildə ABŞ Konstitusiyası qəbul edilərkən, ölkənin 4 milyon sakininin yalnız 5 faizi əhalisi 2 500 nəfərdən çox olan şəhərlərin payına düşürdü, qalan 95 faiz kənd fermalarında yaşayırdı. 1820-ci ildə, poliarxik demokratiyanın demokratik institutlarının (onların fəaliyyəti yalnız ağ irqin kişi cinsindən olan insanların əhatə edirdi) artıq möhkəm kök saldığı dövrdə ümumi sayı 10 milyona güclə çatan ABŞ vətəndaşlarının 9 milyon əvvəlki kimi kənd yerlərində yaşayırdı. 1860-cı ildə, vətəndaş müharibəsi ərəfəsində, ölkədə 30 milyondan çox insan yaşadığı dövrdə hər on nəfərdən səkkizi kənd yerlərində məskunlaşmışdı. Aleksis de Tokvilin təsvir etdiyi Amerika sənaye ölkəsi deyil, aqrar ölkə idi. Bu aqrar cəmiyyətdə təsərrüfatçılığın ən geniş yayılmış növü təbii ki, xüsusi fermalar idi. Və bu fermaların istehsal etdiyi məhsulun böyük hissəsi elə onların özləri tərəfindən yeyilirdi.

Qeyd etmək vacibdir ki, bu, demək olar tamamilə mərkəzləşdirilmiş (sənayeləşmənin meydana gəlməsindən sonrakı dövrdə olduğundan daha çox dərəcədə) iqtisadiyyat siyasəti liderlərə onlar üçün zəruri olan resurslardan istifadələri kimi istifadə etməyə imkan vermirdi və azad fermerlərin çoxsaylı təbəqəsini yaratmışdı. Demokratiyanın inkişafına bu, olduqca səmərəli təsir göstərirdi. Elə Tomas Ceffersonun respublika haqqında təəvvüründə də, demokratiyanın zəruri əsası – müstəqil fermerlərdən ibarət olan aqrar cəmiyyət idi.

“Qocaman demokratiyanın” bir neçə ölkəsinə xas olan və hələ sənaye dövründən əvvəl formalaşmış xüsusiyyətlər bu ölkələrin sonrakı sənaye inkişafına təsir etmişdimi? Əlbəttə etmişdi. Bu hal belə bir mühüm müddəanı təsdiq etmişdi: müstəqil vətəndaşlardan ibarət millətin yaranmasına şərait yaradan *mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyat* nələrin üzərində qurulmasından asılı olmayaraq, demokratik institutların inkişafı və qorunub saxlanması üçün çox faydalıdır.

Bayaq mən, inkişafın *keçid mərhələlərində* yaranan və nadir hallarda rast gəlinən situasiyanı – hökumətin mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatı effektiv surətdə idarə edə bildiyi halı ayrıca qeyd etmişdim. Bu cür hökumətlər Böyük Britaniyada və ABŞ-da dünya müharibələri

dövlərində olmuşdu və onlar demokratik hökumətlər idi. Lakin bu hallarda da istehsalın planlaşdırılması və resurslar bölgüsü konkret müəyyən edilmiş məqsəd – müdafiə ehtiyaclarının ödənilməsini mülki əhalinin əsas mallar və xidmətlərlə təmin edilməsi ilə əlaqələndirmək məqsədi güdürdü. Hərbi iqtisadiyyatın tələbləri cəmiyyətdə geniş dəstək almışdı. Doğrudur, bir para yerlərdə “qara bazarlar” peyda olmuşdu, lakin bu hal elə geniş yayılmışdı ki, resurslar bölgüsü və qiymətlərə nəzarət üzrə mərkəzləşdirilmiş sistemin effektivliyini zəiflədə bilsin. Müharibə qurtardıqdan sonra bu sistem dərhal aradan götürüldü və hökumət iqtisadiyyatda öz üstünlüyündən siyasi məqsədlər üçün istifadə edə bilmədi.

Müharibə dövründə fəaliyyət göstərən bu sistemləri nəzərə almasaq, mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat yalnız “xalis antidemokrat” liderlərin başçılıq etdikləri dövlətlərdə mövcud idi və buna görə, bu iqtisadi sistemin özünün demokratiyaya yetirdiyi ziyanı bu diktatorların ideoloji göstərişlərindən irəli gələn ziyandan fərqləndirmək çətindir. Lenin və Stalin demokratiyaya o qədər düşmən kəsilmişdilər ki, demokratik institutların yaranmasının qarşısını mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatın köməyi olmadan da ala bilərdilər. Planlı iqtisadiyyat onlara öz iradələrini başqalarına sırmaq üçün maksimum resurslar verməklə yalnız onların işini asanlaşdırmışdı.

Əslində, heç vaxt, demokratik institutların və dinc dövrdə fəaliyyət göstərən mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatın bir-birinə “calaq” edilməsi üzrə eksperiment aparılmayıb. Ümidvaram ki, gələcəkdə də bu cür eksperimentə ehtiyac olmayacaqdır. Bunun nəylə nəticələnəcəyini əvvəldən də görmək çətin deyil: demokratiya üçün bu eksperiment yaxşı heç nə vəd etmir.

Lakin ədalət xatirinə qeyd edək ki, bazar kapitalizminin digər hər hansı bir iqtisadi sistemlə müqayisədə demokratiya üçün daha əlverişli olmasına baxmayaraq, onun özü də müəyyən hallarda demokratiyanın inkişafına mənfi təsir göstərə bilər. Biz bu məsələni sonrakı fəsilə nəzərdən keçirəcəyik.

14-cü FƏSİL

Nə üçün bazar kapitalizmi demokratiyaya ziyan vurur

Demokratiya nöqteyi-nəzərindən bazar iqtisadiyyatını diqqətlə gözdən keçirsək, görərik ki, qədim romalıların allahı Yanus kimi onun da iki üzü var. Mehribanlıq oxunan bir üzü demokratiyaya baxır, düşmənçilik yağan o biri üzü isə əks tərəfə yönəlib.

3. Demokratiya və bazar kapitalizmi daim qarşılıqlı münaqişədədir və bununla onlar bir-birlərinin fəaliyyətini məhdudlaşdırır və formasını dəyişdirirlər.

1840-cı ildə bazar iqtisadiyyatı özünün avtomatik tənzim olunan torpaq, kapital və fəhlə qüvvəsi bazarları ilə birgə İngiltərədə bərqərar oldu. Bazar kapitalizmi öz rəqibləri üzərində bütün cəbhə boyu qələbə çala bilmişdi. Onun üstünlüyü təkcə iqtisadiyyat nəzəriyyəsi və praktikasında deyil, həm də siyasət, hüquq, ideologiya və fəlsəfə sahələrində də aşkar nəzərə çarpırdı. Elə görünürdü ki, kapitalizmin opponentləri yeniliblər. Lakin xalqın hələ demokratiyadan öncəki dövrlərdə səs vermək hüququna malik olduğu İngiltərə kimi bir ölkədə bu qələbə qəti xarakter daşıya bilməzdi (1). Belə ki, bazar kapitalizmi bəzilərinə mənfəət gətirdiyi halda, digərlərinə gözlənilmədiyi kimi ziyan vururdu.

O vaxtlar İngiltərədə, güclü məhdudiyyətlər qoyulmuş seçki hüququ istisna olmaqla, bütün demokratik siyasi institutlar tam qüvvə ilə işləyirdi. Seçki hüququna gəlcə isə, 1867-ci və 1884-cü illərdə bu hüquq genişləndirilmiş, 1884-cü ildən sonra isə faktiki olaraq yetkinlik yaşına çatmış bütün kişilər səs vermək hüququ qazanmışdı. Beləliklə ölkənin siyasi sistemi kapitalizmin rəqiblərinə “əl-qol açmaq” imkanı verdi. “Laissez-faire”-nin (dövlətin iqtisadiyyatı tənzim etməkdən könüllü olaraq imtina etdiyi sistem – red.) rəqibləri öz narazılıqlarını

siyasi xadimlər, partiyalar, proqramlar, ideyalar, fəlsəfələr, kitab və qəzetlər, ən başlıcası isə seçkilər vasitəsi ilə bəyan etmək imkanı əldə etdilər. Təzəlikcə təşkil edilmiş leyborist (fəhlə – red.) partiyası öz fəaliyyətini zəhmətkeşlərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məsələsi üzərində cəmlədi.

Tənqidçilərin bir qismi tam azad bazar iqtisadiyyatını yalnız tənzim etmək təklifi ilə kifayətlənir, digərləri onun tamamilə ləğv olunmasını tələb edirdilər. Kompromis variantlar da irəli sürülürdü: “gəlin, hələlik onu tənzimləyək, məhv etmək isə sonranın işidir”. Kapitalizmi aradan götürmək istəyənlər axıra qədər heç nə edə bilmədilər. Dövlət müdaxiləsini və tənzimləməni təklif edənlər isə çox şeyə nail oldular.

Bu, İngiltərədə də, digər Qərbi Avropa ölkələrində də, bir sıra ingilis dilli ölkələrdə də baş verdi. Xalqın narazılığının hökumətə təsir göstərə bildiyi ölkələrdə “laissez-faire” iqtisadiyyatı duruş gətirə bilməzdi. Demokratik ölkədə bazar kapitalizmi dövlət müdaxiləsi və tənzimləməsi olmadan iki səbəbə görə mümkün deyildi.

Birincisi, bazar kapitalizminin əsas institutlarının özləri dövlət tənzimlənməsini tələb edirlər. Rəqabətli bazarlar, müəssisəyə sahib olma məsələləri, müqavilə öhdəliklərinin icrası, monopolizm ilə mübarizə, mülkiyyət hüququnun müdafiəsi – bazar kapitalizminin sadaldığımız və digər sahələri bütövlükdə dövlətin müstəsna səlahiyyətinə aiddir, belə ki, bu sahələr qüvvədə olan qanunvericilikdən və hökumətin həyata keçirdiyi siyasi kursdan asılıdır.

İkincisi, dövlət tənzimləməsi olmasa, bazar iqtisadiyyatı əhalinin müəyyən qruplarına hökmən ziyan vura bilər. Öz şəxsi mənfəətini güdən iqtisadi subyektlər adətən başqalarının mənafeyini nəzərə almağa çalışmır, əksinə, özlərinə xeyir gətirə biləcəyi hallarda bu mənafeləri həvəslə qurban verir, kiməsə vurulmuş ziyana görə vicdan əzabını belə bir bəraətlə asanca “ovudurlar”: “Filan şeyləri mən etməsəydim, kimsə başqa birisi edəcəkdi. Hamı belə eləyir. İşdi, mən yol verməsəm ki, müəssisəm sənaye tullantılarını çaya boşaltsın və ya zəhərli tullantılarla atmosferi çirkləndirsin, buna başqa fabriklərin sahibləri yol verəcək”. Şübhə etməyin ki, az və ya çox dərəcədə rəqabətə əsaslanan hər hansı bir iqtisadiyyatda məhz bu cür məntiq işləyir.

Azad rəqabətdən irəli gələn qərarlar nəticəsində ziyan vurulduqda, sual doğur: bu ziyanı aradan götürmək və ya heç olmasa azaltmaq mümkündürmü? Mümkündürsə, bunu, gəlirdə böyük itkilərə yol vermədən əldə etmək olarmı?

Əgər bir qismin payına ziyan, o birilərin payına qazanc düşürsə, necə müəyyən etmək olar ki, cəmiyyət üçün bunların hansı daha önəmlidir? Bunun ən optimal və ya heç olmasa ən məqbul həlli yolunu necə tapmaq olar? Bu qərar kim tərəfindən və necə qəbul edilməlidir? Onun icrasını necə və hansı vasitələrlə məcburi etmək olar?

Aydındır ki, bu suallar təkcə iqtisadiyyat sahəsinə aid deyil. Onlar mənəviyyatı və siyasəti də əhatə edir. Bu suallara cavabların axtarışı demokratik ölkələrin vətəndaşlarını hökmən siyasətçilərin və hökumət üzvlərinin “qapısına” gətirib çıxarır. Və nəticədə məlum olur ki, labüd ziyanı aradan qaldırmaq üçün bazar iqtisadiyyatına müdaxilə edə bilənlərdən ən münasibi – ölkə hökumətidir.

Narazı qalan vətəndaşların hökumətdən kömək ala bilib-bilməyəcəkləri təbii ki, bir çox hallardan, o cümlədən, mübarizə aparan tərəflərin hansı siyasi gücə malik olmasından asılıdır. Bununla belə, tarixi faktlar göstərir ki, bütün demokratik ölkələrdə* tənzim edilməyən iqtisadiyyatın vurduğu ziyanlar hökuməti müəyyən vətəndaş qrupları üçün fəlakətli ola biləcək nəticələrin qarşısını almaq naminə məsələyə müdaxilə etməyə sövq edir.

Bazar kapitalizminə sədaqəti ilə məşhur olan ABŞ kimi ölkədə müxtəlif səviyyəli (federal, ştat və yerli) hökumətlər iqtisadiyyata müdaxilə etmək üçün o qədər üsul tapırlar ki, bunların hamısını sadalamaq belə çətinidir. Budur, bəziləri:

- işin itirilməsi halında sığorta;

* Eləcə də bir çox antidemokratik ölkələrdə. Lakin mövcud halda biz yalnız demokratiya və bazar kapitalizminin qarşılıqlı əlaqələrini nəzərdən keçiririk – R.D.

- qocalıq üzrə pensiya;
- inflyasiyanın və iqtisadi tənəzzülün qarşısının alınmasına yönəldilmiş vergi siyasəti;
- ərzaqların, dərmanların, hava, dəmir yolu və avtomobil nəqliyyatının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- səhiyyə sistemi, yoluxucu xəstəliklərin yayılması üzərində nəzarət, məktəblilərin məcburi vaksınlanması;
- tibbi sığorta;
- təhsil;
- aksiyaların, istiqrazların və digər qiymətli kağızların satışı;
- xüsusi iqtisadi, demoqrafik və s. zonaların yaradılması;
- tikintidə standartların və normaların təyin edilməsi;
- iqtisadi risklərin sığortası, monopolizmlə mübarizə və azad sahibkarlıq fəaliyyətinin digər məhdudlaşdırma üsulları;
- idxal üçün tariflərin və kvotaların təyin edilməsi;
- həkimlərin, stomatoloqların, hüquqşünasların, mühasiblərin və digər mütəxəssislərin lisenziyalaşdırılması;
- milli parkların, qoruqların, müvəqqəti qoruqların yaradılması və mühafizəsi;
- ətraf mühitə vurulmuş ziyanın aradan qaldırılması məqsədilə sənaye firmalarının fəaliyyətinin tənzim edilməsi.

Və xeyli gecikdirilsə də:

- vətəndaşların sağlamlığı üçün fəlakətli nəticələrin (narkotik asılılığı, onkoloji xəstəliklər və s.) azaldılması məqsədilə bütün məmulatı satışının tənzim edilməsi.

Və digər bir çox vasitələr.

Yuxarıda təsvir edilənlərə yekun vuraraq deyə bilərik ki, heç bir demokratik ölkədə bazar kapitalizmi, onun cəmiyyətə ziyanlı təsirini azaltmaq məqsədilə miqyaslı dövlət tənzimlənməsi olmadan uzun müddət mövcud ola bilməz.

Demokratik ölkədə siyasi institutların varlığı bazar iqtisadiyyatının effektivliyinə təsir etdiyi kimi, kapitalizm də eləcə, demokratik siyasi institutların fəaliyyətinə böyük təsir göstərir. Burada siyasət və iqtisadiyyat arasında, iqtisadiyyat və siyasət arasında birbaşa və əks əlaqə mövcuddur.

4. Bazar kapitalizmi labüd surətdə qeyri-bərabərliyə gətirib çıxardır, o, poliarxik demokratiyanın demokratik potensialını məhdudlaşdırır, çünki siyasi resursların da qeyri-bərabər bölgüsünə səbəb olur.

Sözlər haqqında bir neçə söz

“Siyasi resurslar” anlayışına fərdin və ya qrupun səərəncamında olan və başqa insanların davranışına vasitəli və ya vasitəsis şəkildə təsir göstərmək üçün istifadə edilən bütün şeylər daxildir. İnsan cəmiyyətinin “yer və zaman” hallarından asılı olaraq dəyişən sayısız-hesabsız komponentləri – fiziki zor, silah, pul, firavanlıq, mallar və xidmətlər, istehsal resursları, gəlir, şərəf, hörmət, mehriban münasibət, xarizma, nüfuz, informasiya, bilik, təhsil, ünsiyyət, kommunikasiya vasitələri, təşkilat, cəmiyyətdə mövqe, ideoloji və dini nüfuz, seçici səsləri və sairə siyasi resurslara çevrilə bilər. Bir nəzəri variantla görə siyasi resurslar bərabər bölünə bilər (demokratik ölkədə seçicilərin səsləri kimi). Onun əks variantı – siyasi resurslar bir şəxsin yaxud bir qrup şəxsin

əlində cəmlənə bilər. Bu qütblər – bərabərlik və total təmərküzləşmə arasında sonsuz-hesabsız variantlar mövcuddur.

Sadaladığım siyasi resursların böyük bir hissəsi hər yerdə tamamilə qeyri-bərabər qaydada bölüşdürülür. Bazar kapitalizmi bunun yeganə səbəbi olmasa da, əsas resursların – rifahın, gəlirin, statusun və nüfuzun, informasiyanın, təhsilin, biliklərin qeyri-bərabər bölgüsündə mühüm rol oynayır...

Siyasi resurslardan istifadə olunması sahəsində qeyri-bərabərliyə rəğmən bəzi vətəndaşlar hökumətin siyasi kursuna daha çox təsir etmək imkanı qazanırlar. Nə qədər acınacaqlı olsa da, bərabərliyin bu cür pozulması nəticəsində demokratiyanın mənavi təməli – vətəndaşların siyasi bərabərliyi təhlükə altına düşmüş olur.

5. Bazar kapitalizmi demokratiyanın poliarkik səviyyəsinə qədər inkişafına son dərəcə faydalı təsir göstərir. Lakin bazar kapitalizmi vətəndaşların siyasi bərabərliyinə neqativ təsir etdiyinə görə o, poliarkiya səviyyəsindən yüksək olan demokratiyaya mənfi təsir göstərmiş olur.

Yuxarıda dediyim səbəblərə görə bazar kapitalizmi avtoritar rejimləri tədricən dağıdır. O, mülkədarlar və təhkimçi kəndlilərdən ibarət olan cəmiyyəti sahibkarlar və mizdlu fəhlələr cəmiyyətinə; cahil, məzlum və savadsız kənd əməkçiləri ölkəsini savadlı və gələcəyə inamla baxan şəhərlilər ölkəsinə; resursları öz dar elitar dairəsində cəmləmiş oliqarxiyanı resursların daha geniş yayımına imkan yaradan sistemə; əksəriyyətin hakim klanın ağalığından xilas ola bilmədiyi rejimi əksəriyyətin hökumətə təsir göstərə bilmək üçün öz resurslarını (xüsusilə seçkilərdə səsleri) effektiv şəkildə cəmləyə bildiyi siyasi sistemə çevirdikdə bazar iqtisadiyyatı sözün əsl mənasında cəmiyyəti kökündən dəyişdirən vasitə qismində çıxış edir.

Və geridə qalmış ölkələrin avtoritar liderləri bazar iqtisadiyyatını inkişaf etdirməyə başladığında, məcazi mənada desək, özləri özləri üçün qəbir qazmış olurlar.

Lakin cəmiyyət və siyasət bazar kapitalizminin təsiri altında öz formasını dəyişdirəndən, demokratik institutlar peyda olandan dərhal sonra köklü təbəddülatlar baş verir: bazar kapitalizminin doğurduğu amil – resurslardan bəhrələnmədə qeyri-bərabərlik vətəndaşlar arasında gözə çarpacaq dərəcədə siyasi qeyri-bərabərliyə gətirib çıxarır.

Poliarkik demokratiyanın bazar kapitalizmi ilə ittifaqını poliarkixiyanın sonrakı inkişafı üçün daha faydalı etməyin mümkünlüyü haqqındakı mürəkkəb suala qısa şəkildə cavab vermək çətindir.

Demokratik siyasi sistemlə bazanın qeyri-demokratik təsiri arasında qarşılıqlı əlaqə XX yüzillik boyu daim demokratiyaya meydan oxumuşdur. Şübhəsiz ki, bu problem sonrakı minilliyə də adlayacaqdır.

15-ci FƏSİL.

Səyahət davam edir

Yaxşı, bəs irəlidə bizi nə gözləyir? Gördüyümüz kimi, çoxlarının demokratiya tarixində faciəli bir dövr kimi təsəvvür etdikləri XX yüzillik son nəticədə demokratiyanı misli görünməmiş təntənəyə gətirib çıxardı. Ümid etməyə əsas var ki, XXI yüzillik də demokratiyaya münasibətdə öz sələfi kimi xeyirxah olacaqdır, fəqət tarix göstərir ki, demokratiya bəşər tarixində çox nadir hadisədir. Bəlkə, üzümüzə gələn minillikdə də onu qeyri-demokratik sistemlər tərəfindən, bürokratik və siyasi elitaların təyin etdikləri “siyasi qəyyumluğun” hansısa yeni növü tərəfindən meydana çıxardılmaq təhlükəsi gözləyir? Və ya hər nə cür olsa da, onun global ekspansiyası davam edəcəkdir? Yaxud bəlkə o, yenidən başqa forma alacaq və “demokratiya” adlanan hadisənin eyni zamanda həm miqyası böyüyəcək, həm də dərinliyi

azalacaqdır, yəni, getdikcə daha çox ölkəni əhatə edərək genişlənəcək, lakin eyni zamanda ona xas olan keyfiyyətləri tədricən itirməyə başlayacaqdır? Gələcək həddən artıq qeyri-müəyyən və müəmmalı olduğu üçün bütün bu suallara birmənalı cavab vermək çətindir və bəlkə heç mümkün də deyil.

Biz 4-cü fəsildə ortaya qoyulmuş məsələlərə baxıb qurtardıq, bütün marşrutu sonacan keçdik. Gördük ki, öz şəxsi təcrübəmizdən bizə bəlli olan bu dünya öz yerini gələcəyə verməlidir, gördük ki, öz ömrünü başa vurmaqda olan bu dünyanın xəritələri ən yaxşı halda etibarsızdır: kartoqraflar bunları uzaq “diyarlar” haqqında etibarlı mənbələr olmadan tərtib edirlər. Biz bunu da təəssüf hissi və əminliklə deyə bilərik ki, hazırda demokratiyanın üzləşdiyi problemlərin çoxu hələ də həll olunmamış qalacaq və hətta daha da kəskinləşəcəkdir.

Bu yekun fəsildə mən bu problemləri qısaca təsvir etməklə yanaşı, əsas diqqəti “qocaman demokratiya” ölkələri üzərində cəmləmək fikrindəyəm, çünki bilirəm ki, “gənc demokratiya” ölkələri və ya “keçid dövrü ölkələri” də gec-tez, hazırda “qocaman demokratiyaların” qarşısında duran problemlərlə üzləşəcəklər.

Yuxarıda təsvir olunanları yada salsanız, təhlil etmək istədiyim problemlərdən heç biri yəqin ki, sizdə elə bir təəccüb doğurmaz. Şəxsən mən gələcəkdə də, demokratiya qarşısında yeni-yeni problemlərin yaranacağına demək olar ki, şübhə etmirəm, lakin təəssüf ki, indi onların həlli üsulları barədə heç nə deyə bilməyəcəyəm, çünki bunun üçün kitab, bəlkə də, bir neçə kitab yazmaq lazım gələrdi. Ancaq inanın ki, demokratiyanın keyfiyyəti xeyli dərəcədə demokratik ölkələrin vətəndaşlarının və liderlərinin aşağıda təsvir etdiyim təhdid və təhlükələrə nə dərəcədə uğurla cavab verə bilməsindən asılıdır.

1-ci TƏHDİD: İQTİSADI QAYDA

13 və 14-cü fəsillərdə qeyd etdiyim xüsusiyyət – demokratiya və bazar iqtisadiyyatı arasında “antagonist simbioz” bu və ya digər şəkildə hökmən mövcud olacaqdır.

Hələ ki, heç yerdə bazar kapitalizminin münasib alternativini görünmür. Hazırda, XX yüzilliyin axırlarında da çox az adam inanır ki, demokratiya və siyasi hüquq bərabərliyi üçün əlverişli şərait yaratmaqla yanaşı, həm də malları və xidmətləri istehsal etməyə qabil olan hansısa qeyri-bazar sistemi mövcud ola bilsin.

Son iki əsr ərzində sosialistlər, texnokratlar, futuroloqlar və bir çox başqaları xəyallarında istehsalat, qiymətqoyma, habelə mallar və xidmətlər bölgüsü sahəsində iqtisadi qərarların qəbulunun daha nizamlı və daha ədalətli mexanizmi tərəfindən bazarların hər yerdə və həmişə sıxışdırılıb çıxarılması mənzərəsini canlandırmağı çox sevirdilər.

Lakin indi bu təsəvvürlərdən əsər-əlamət qalmayıb. Bazar iqtisadiyyatının qüsurları nə qədər çox olsa da, yeni yüzillikdə demokratik ölkələrin yeni seçim etmək imkanı olmayacaqdır.

Bundan az əminliklə mülahizə etmək olar ki, tənzim olunan bazar kapitalizmi üçün bundan sonra da müəssisələrin əvvəlki kapitalist formalarında idarə olunması sistemi tələb olunacaqdır. Kapitalist firmalarının “daxili hökumətləri” antidemokratik metodların, bəzən isə əsl idarəçilik despotizminin tipik nümunəsi sayıla bilər. Bundan əlavə, firmaların mülkiyyəti, mülkiyyətə sahib olmadan gələn qazanc və digər gəlirlər son dərəcə qeyri-bərabər bölüşdürülür. İri firmalara sahib olma və onlara nəzarət sahəsində qeyri-bərabərlik 14-cü fəsildə deyildiyi kimi siyasi resurslar sahəsində qeyri-bərabərliyə və deməli vətəndaşların siyasi hüquq bərabərliyinin kütləvi surətdə pozulmasına səbəb olur.

Bazar kapitalizminin bu aşkar qüsurlarına baxmayaraq, XX əsrin sonlarına yaxın onun bütün alternativləri öz tərəfdarlarının böyük hissəsini itirdilər. Leyborist, sosialist, sosial-demokratik partiyalar artıq çoxdandır ki, sənayenin milliləşdirilməsi vəzifəsini gündəmə gətirmirlər. Büsbütün bu partiyaların nümayəndələrindən ibarət olan hökumətlər hələ də qalmaqda olan dövlət müəssisələrini tələm-tələsik özəlləşdirməklə məşğuldur. Diqqətəlayiq yeganə istisna “sosialist bazar iqtisadiyyatı” idi ki, bu halda bazar şəraitində işləyən müəssisələr

fəhlələrin nümayəndələri tərəfindən idarə olunurdu (nominal surətdə, yəni ancaq kağız üzərində olsa da). Lakin bu sistem də Yuqoslaviya hökumətinin yıxılması ilə birgə süqut etdi. Onu da qeyd edək ki, “qocaman demokratiya” ölkələrində öz işçi kollektivinə məxsus olan müəssisələr nəinki mövcuddur, həm də tərəqqi edirlər. Lakin həmkarlar ittifaqları, əmək partiyaları və ümumiyyətlə zəhmətkeşlər bütün şirkətin qulluqçuların mülkiyyətində olduğu və onlar tərəfindən idarə edildiyi iqtisadi qaydanı ciddi surətdə müdafiə etmirlər.

Beləliklə, demokratik məqsədlər və bazar kapitalizmi arasında gərginlik bundan sonra da uzun müddət qalacaqdır. Lakin bazar kapitalizminin bütün üstünlüklərini saxlamaqla yanaşı, onun siyasi hüquq bərabərliyinə vurduğu ziyanı azaltmaq mümkündürmü? Demokratik ölkələrin liderləri və vətəndaşlarının məhz bu məsələyə necə yanaşması ilə XXI əsr demokratiyasının təbiəti və keyfiyyəti müəyyən ediləcəkdir.

2-ci TƏHDİD: BEYNƏLMİLƏLÇİLİK

Biz artıq bilirik ki, beynəlmilləşmə siyasi və bürokratik elitaların qəbul etdikləri qərarların dairəsini demokratik nəzarət hesabına genişləndirməyə meyllidir. 9-cu fəsildə təklif etdiyim kimi, bu təhdidə cavab ondan ibarətdir ki, qərarların qəbul edilməsi səviyyəsi beynəlxalq səviyyəyə çatdıqda, vətəndaşlar əmin olmalıdırlar ki, bütün demokratik institutları və prosedurları heç nə hədələmir, siyasi və bürokratik elitələr isə onların nəzarəti altındadır. Lakin qətiyyənlə aydın deyil ki, prinsip etibarilə bu mümkündürmü və əgər mümkündürsə, bunu necə həyata keçirmək olar.

3-cü TƏHDİD: MƏDƏNİ FƏRQLƏR

12-ci fəsildə biz belə nəticəyə gəldik ki, mədəni yekcinsliyin müəyyən səviyyəsi “qocaman demokratiya” ölkələrində demokratiyanın inkişafı və sabitliyi üçün müvafiq şərait yaratmışdı. Lakin əsrimizin son on ilində bu ölkələrdə mədəni müxtəlifliyi artıran iki faktor meydana gəldi. Görünür, bunların hər ikisi sonrakı yüzillikdə də qüvvədə qalmaqla davam edəcəkdir.

Birincisi, adətən ayrı-seçkiliyə məruz qalan vətəndaşlar birləşərək, onların mənafelərinin və mədəni kimliyinin müdafiəsi üzrə hərəkət yaradırlar. Bu hərəkətdə əsasən ağ irqə mənsub olmayanlar, qadınlar, qeyri-ənənəvi seksual oriyentasiyalı insanlar, yəni homoseksualistlər və lesbian qadınlar, öz tarixi məskunlaşma yerlərində yaşayan linqvistik azlıqların və etnik qrupların (məsələn, Britaniyada şotlandlar və uelslilər, Kvebekin fransız dilli vətəndaşları və s.) nümayəndələri iştirak edirlər.

İkincisi, “qocaman demokratiya” ölkələrində mədəni müxtəliflik öz etnik mənşəyinə, dilinə, dininə və mədəni səviyyəsinə görə yerli əhəlidən aşkar fərqlənən və axını getdikcə güclənən mühacirlərin hesabına xeyli artmışdır. Leqal, eləcə də qeyri-leqal immiqrasiya bir çox səbəbdən “qocaman demokratiya” ölkələrinin mədəni müxtəlifliyinə əsaslı təsir göstərir. İmmiqrasiyanın bir neçə səbəbi var. Məsələn, yoxsul ölkələrin sakinləri ümid edirlər ki, “qocaman demokratiya” ölkələrində kasıblığın “daşını” ata biləcək və ya orada yeni imkanlar əldə edəcəklər. “Qocaman demokratiya” ölkələrinə immiqrasiya XX əsrin axırlarında ümitsiz vəziyyətdə olan qaçqınların – öz vətənlərində tüğyan edən zorakılıq, repressiya, genosid, “etnik təmizləmə”, aclıq və digər fəlakətli hallardan baş götürüb qaçmış insanların axını səbəbindən xüsusilə güclənmişdir.

Xarici faktorlara daxili amillər əlavə olunmuşdu: sahibkarlar mühacirləri işə götürməkdə maraqlı idi, belə ki, onlar yerli sakinlər üçün artıq məqbul sayılmayan maaşa və iş şəraitində işləməyə razı olurdular. Varlı ölkələrə çoxdan köçmüş mühacirlər xaricdə qalan qohumlarının immiqrasiyasına imkan və şərait yaradırdılar. Mühacirlərin köçdükləri ölkələrin “yerli sakinləri” humanizm və adi ədalət hissindən çıxış edərək, mühacirləri həmişəlik qaçqın düşərgələrində yaşamağa və ya öz vətənlərinə qayıdıb yenidən yoxsulluqdan, zorakılıqdan, öldürülmə təhlükəsindən zülm çəkməyə məcbur etmək istəmirdilər.

Və beləliklə, bu ikiqat təzyiqə düşərək demokratik ölkələr birdən gördülər ki, onların sərhədləri düşündüklərindən xeyli “şəffafdır”. Gördülər ki, qeyri-leqal mühacir axınının

qarşısını sərhəd nəzarətinin gücləndirilməsi üçün böyük xərclər çəkmədən almaq mümkün deyildir, özü də bu tədbirlər bir çox vətəndaşların – bunları qeyri-insani hesab edənlərin etirazına səbəb ola bilər.

Şəxsən mən üzümüzə gələn yüzilliyin mədəni müxtəliflik problemini həll edəcəyi və onun yaratdığı təhlükələrin öhdəsindən layiqincə gələ biləcəyi ilə bağlı ümidləri əsassız sayıram. Çox güman bunun əksi baş verəcək, yəni mədəni fərqlər daha da dərinləşəcəkdir.

Ötən dövrlərdə mədəni müxtəliflik problemini heç də həmişə demokratik dəyərlərə və prosedurlara uyğun həll etmək zorunda olmayan demokratik ölkələr gələcəkdə bundan uğurla fəaliyyət göstərə biləcəklərmi?

12-ci fəsildə və “B” əlavəsində təsvir edilmiş müxtəlif sistemlər bu problemin mümkün həllinin ən geniş dairəsini nəzərdə tutur – müxtəlif mədəniyyət qruplarının assimilyasiyasından başlamış, onların müstəqillik əldə etməsinə qədər. Bizim nəzərə ala bilmədiyimiz əlavə variantlar da mümkündür. Hər necə olsa, burada da demokratiyanın təbiəti və keyfiyyəti xeyli dərəcədə demokratik ölkələrin mədəni müxtəliflik probleminin adekvat həlli üçün özlərində yaratmalı olduqları mexanizmlərin fəaliyyətindən asılı olacaqdır.

4-cü TƏHDİD: VƏTƏNDAŞLIQ MAARİFİ

Yuxarıda göstərmişdim ki, demokratik prosesi şərtləndirən əsas meyarlardan biri də *məlumatlı bilikdir*: hər bir vətəndaş müəyyən vaxt məhdudiyyəti nəzərə alınmaqla, mövcud siyasi kursun vacib alternativləri və bunların mümkün nəticələri haqqında məlumat almaqda bərabər və effektiv imkanlara malik olmalıdır.

Yaxşı, bəs vətəndaşlar praktikada öz siyasi savad səviyyələrini necə yüksəldə bilər? “Qocaman demokratiya” ölkələri bu problemin həlli istiqamətində xeyli iş görə bilmişdir. Hər şeydən əvvəl, vətəndaşların əksər hissəsinin məktəb təhsili onların ümumi savadını təmin etmək üçün kifayət qədər yüksək səviyyədədir. Siyasi məsələləri anlamaq qabiliyyəti sonradan kütləvi informasiya vasitələrinin cüzi qiymətə təqdim etdiyi və asan mənimsənilən informasiya sayəsində inkişaf etdirilir. Bundan əlavə, siyasi partiyalar və onların liderləri seçici səslerini qazanmaq ümidi ilə onlara öz məqsədləri və artıq həyata keçirilmiş hərəkətləri haqqında həvəslə informasiya verirlər (bəzən yalan məlumatlarla qarışıq şəkildə). Bunun sayəsində, vətəndaşların siyasi həyatda fəal iştirak edə bilməsi üçün zəruri olan informasiya münasib səviyyəyə qədər azalır, informasiyanın özü isə daha asan mənimsənilir. Buna görə adətən seçicilərin siyasi partiyanın tarixi, bu tarixin məntiqi davamı olan indiki kursu və asan proqnozlaşdırılan gələcəyi haqqında ən azı ümumi təsəvvürü olur. Onların hər bir siyasi bəyanatı, çıxışı təhlil etməyə ehtiyacı yoxdur, onlar sadəcə olaraq əvvəlcədən üstünlük verdikləri namizədlərə tərəddüd etmədən səs verirlər, çünki əmindirlər ki, partiyanın onlara yaxşı məlum olan siyasi kursu gələcəkdə də davam etdiriləcəkdir.

Bundan əlavə, vətəndaşların çoxu öz xüsusi maraqlarının müdafiəsi üçün yaradılmış assosiasiyalara – müxtəlif lobbici təşkilatlara və təzyiq qruplarına daxildir. Bu qruplar siyasi resurslara, siyasi mübarizənin konkret metodları haqqında bilgiyə, sosial informasiya mənbələrinə malikdir ki, bu da adi vətəndaşlara bu qrupların vasitəsilə siyasi həyatda özünəməxsus və səmərəli nümayəndəliyə yiyələnmək imkanı verir.

Seçkilərin, partiyaların daimi rəqabəti, “mənafe qruplarının” təsiri nəticəsində siyasi liderlər açıq şəkildə etiraf etməli olurlar ki, onlar öz seçkiqabağı vədlərinin və partiya proqramlarının həyata keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyırlar. Qeyd edək ki, “qocaman demokratiya” ölkələrində siyasətçilər (geniş yayılmış fikrin ziddinə olaraq) bu vədlərə çox vaxt əməl edirlər (1).

Və nəhayət, axırıncı qeyd: “qocaman demokratiyalarda” mühüm hökumət qərarları adətən düşünülmüş şəkildə, kəskin “sıçrayışlara” yol vermədən qəbul edilir. Bu cür tədriciliyin və qərarların ardıcıl şəkildə yerinə yetirilməsi nəticəsində getdikcə çoxalan dəyişikliklər düzəlməz və fəlakətli nəticələrə səbəb olmur. Vətəndaşlar, ekspertlər və liderlər öz səhvlərindən nəticə çıxarmağı bacırır, bu və ya digər hərəkətlərə hansı düzəlişlər etmək lazım

gəldiyini görür, özləri siyasətlərinin formasını dəyişdirir və s. Lazım gəlsə, onlar bu prosesi dönə-dönə təkrar edirlər. Özü də bu zaman hər bir addım ayrılıqda az əhəmiyyətli görünərsə də, vaxt keçdikcə onların tədricən cəmlənən məcmusu dərin, hətta “inqilabi” dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər. Qeyd etmək vacibdir ki, bu tədrici dəyişikliklər dinc qaydada keçir və geniş ictimaiyyət tərəfindən dəstək aldığı üçün çox vaxt dönməz xarakter daşıyır.

Bəzi müşahidəçilər dəyişikliklər edilməsinin bu “homeopatik” üsulunu irrasional hesab etsələr də, təcrübə göstərir ki, bu ən ağıllı yoldur – bizim bu tez-tez dəyişən və qeyri-müəyyən, “vəfasız” dünyamızı yalnız bu üsulla yenidən qurmaq olar (2). XX yüzillikdə ən fəlakətli nəticələrə səbəb olan qərarlar, demokratiyanın qoyduğu istənilən məhdudiyyətlərdən azad olan avtoritar liderlər tərəfindən qəbul edilirdi. *Demokratiya ehtiyatla və asta-asta irəliləməkdə ikən, despotik liderlər dünya haqqında son dərəcə qərarlı təsəvvürlər tələsinə düşərək, onların öz məhvinə aparan siyasəti kor-koranə həyata keçirirdilər.*

Deməli, yuxarıda göstərilmiş vətəndaşlıq sərəştəsinin lazımi səviyyəsinə nail olma metodu bütün qüsurlarına baxmayaraq özünü tamamilə doğruldur (3). Yeri gəlmişkən, qorxuram ki, XXI əsrdə bu, kifayət olmasın. Mənə belə gəlir ki, inkişafın qarşılıqlı asılılıqda olan üç aspekti onun ən ciddi qüsurlarını aşkara çıxara biləcəkdir.

Miqyas dəyişiklikləri. Tədricən güclənən beynəlmilləşmə nəticəsində həyatı-mühüm qərarlar getdikcə daha geniş əraziləri və bu ərazilərin həddləri daxilində olan daha çox insanı əhatə edir.

Mürəkkəblilik. Bütün demokratik ölkələrdə təhsilin orta səviyyəsinin yüksəlməsinə və görünür gələcəkdə də yüksəlməkdə davam edəcəyinə baxmayaraq, ictimai həyat hadisələrinin dərk edilməsi ilə bağlı çətinliklər də artmışdır – indi bunun üçün hətta daha yüksək təhsil səviyyəsi də kifayət etmir. Ötən yarım əsr ərzində bütün demokratik ölkələrdə bilavasitə siyasətə, idarəetməyə və dövlətə aid olan xüsusi mövzuların (məsələlərin, problemlərin) sayı kəskin artmışdır. Heç bir insan bütün sahələrdən mükəmməl surətdə baş çıxara bilməz, ən yaxşı halda o özünü bir neçə sahənin bilicisi sayı bilər. Bundan əlavə, siyasət haqqında mülahizələr nəinki öz yaygınlığı və qeyri-müəyyənliyi ilə seçilir, həm də qeyri-mütəxəssis üçün kompromislər və ən optimal həll yolları barədə çətin olan qərarlar tələb edir.

Rabitə vasitələri. XX yüzillikdə inkişaf etmiş ölkələrdə kommunikasiyaların sosial və texniki özülündə köklü dəyişikliklər baş verdi: telefon, radio, televiziya (o cümlədən interaktiv televiziya), faks, İnternet, bu və ya digər hadisədən dərhal sonra aparılan ictimai rəy sorğuları, fokus-qruplar və s. meydana gəldi. Kommunikasiya vasitələri haqqının nisbi ucuzluğu sayəsində siyasi həyat haqqında informasiyanın (mürəkkəblilik səviyyəsindən asılı olmayaraq) əldə olunması nəinki asanlaşdı, həm də onun həcmi qat-qat artmış oldu (4). Özü də hökm deyil ki, informasiyanın artmış həcmi daha böyük sərəştəliliyə və ya hadisələrin daha dərinə dərk edilməsinə gətirib çıxaracaq: *informasiyanın miqyası, mürəkkəbliyi, böyük həcmi – bütün bunlar orta vətəndaşın qabiliyyətləri üzrə getdikcə daha böyük tələblər qoyur.*

Və nəticədə demokratik ölkələrin qarşısında təxirəsalınmaz vəzifə kimi, vətəndaşların siyasi həyatda iştirak edə bilməsi üçün onların siyasi həyat hadisələrini dərk etmək qabiliyyətinin artırılması vəzifəsi durur. Mən heç də demək istəmirəm ki, XIX-XX əsrlərdə bu məqsədlər üçün yaradılmış əvvəlki institutlar gərəksiz olduğuna görə ləğv edilməlidir. Ancaq bu da şəksizdir ki, bu institutlar gələcəkdə vətəndaş özünüdərkinin inkişafına, vətəndaşların siyasi həyatda iştirakına, informasiya alınmasına, problemlərin müzakirəsinə şərait yaradan metodlarla zənginləşdirilməlidir. Özü də bu, yeni əsrdə yaranacaq texnika və texnologiyaların nailiyyətləri əsasında ediləcəkdir. Biz bu texnologiyaların qarşımızda açdığı misilsiz imkanları yenidən götür-qoy etməyə və çox cüzi miqyaslarda ilk ürkək addımları atmağa başlamışıq.

Demokratik ölkələr (qocamanları, yeniləri və ya keçid dövründə olanları) bu və ya gələcəkdə yarana biləcək problemləri layiqincə həll edə biləcəklərmi? İşdir, onlar bunun öhdəsindən gələ bilməsələr, onda demokratik ideyalar və gerçəklik arasında artıq mövcud olan uçurum daha da dərinləşəcək və bunun nəticəsində demokratiyanın təntənəsi əsrini onun dağılması və tənəzzülü erası əvəz edəcəkdir.

XX yüzillik boyu, demokratiyanın çoxsaylı tənqidçiləri inamla bəyan edirdilər ki, o, böhrandadır, onu çox böyük təhlükələr gözləyir və ümumiyyətlə demokratiya öz ömrünün sonuna çatmaq üzrədi. Yəqin həqiqətən də arabir demokratiya böyük təhlükələrlə üzləşirdi, bununla belə o, duruş gətirib sağ qala bildi. Və aydın oldu ki, pessimistlər onu hesabdən silməyə (özü də böyük həvəslə) tələsibləmiş. Təcrübə onların bu hikkəli “peyğəmbərliyini” yalana çıxararaq sübut etdi ki, əgər əsas demokratik institutlar ölkədə möhkəm kök salarsa, ən əlverişsiz şərait və hallarda da onlar qeyri-adi yaşamaq dəyanəti nümayiş etdirirlər. Demokratiyalar gözlənilmədən, onların qarşısında yaranan problemlərin öhdəsindən gələ bilmək qabiliyyətini nümayiş etdirdilər – onlar bu problemləri bəzən incəlikdən və idealdan uzaq şəkildə, lakin həmişə xeyli qənaətbəxş həll edirlər.

Əgər “qocaman demokratiya” XXI əsrdə də ona xas olan problemlərlə qarşılaşıb onları həll edə bilsə, onda ola bilsin ki, o, axırda həqiqətən də qabaqcıl ictimai quruluşa çevrilə biləcəkdir. Bu halda demokratiyanın uğuru ona inananların hamısı üçün örnəyə çevriləcəkdir.

End of Part IV